

ОДЕСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Наукове видання

Запобігання делінквентній поведінці підлітків:
психологічний аспект

Меркулова Юлія Василівна

Ю. В. Меркулова

**ЗАПОБІГАННЯ ДЕЛІНКВЕНТНІЙ ПОВЕДІНЦІ
ПІДЛІТКІВ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Комп'ютерна верстка та дизайн *Чухрій В. В.*
Коректор *Ярошевська О. Д.*

Підписано до друку 15.05.07. Формат 60х90/16
Папір друкарський. Обсяг 7,5 д.а. Наклад 100 прим. Зам. №21/07
Видавнича організація Одеський юридичний інститут ХНУВС
(Свідоцтво ОД №25 від 15.07.2003 р.)
м. Одеса, вул. Успенська, 1
тел. (048) 779-48-84, (048) 743-90-17

Одеса – 2007

Меркулова Ю. В. Запобігання делінквентній поведінці підлітків із розгальмованістю потягів: психологічний аспект. — Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2007. — 136 с.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського юридичного інституту ХНУВС.
Протокол № 7 від 15.05.2007 р.*

Рецензенти

Вісковатова Т. П., доктор психологічних наук, професор

Семікон Т. Є., кандидат юридичних наук

Монографію присвячено дослідженню психологічних особливостей запобігання делінквентній поведінці підлітків із розгальмованістю потягів. Проведено психологічний аналіз поняття “розгальмованість потягів”. Запропоновано тактику правової профілактичної роботи та психологічні засоби запобігання делінквентності підлітків.

Рекомендується для студентів, аспірантів і викладачів юридичних та педагогічних факультетів, а також практичних працівників міліції, суду, прокуратури, соціальних служб для дітей та молоді.

218. Stanley E., Barter J. Adolescent suicidal behaviour Am. J. Orthopsychiat. 1970. - v.40, Nr.1.- 87-95.

219. Stutte H. Психиатрия детского и юношеского возраста. - В кн.: Клиническая психиатрия / Под ред. Г. Груле и др. Пер. с нем. М., 1967, с.678-779.

201. Хрестоматия по возрастной психологии: Учебное пособие для студентов./ Состав. Л.М. Семенюк, под ред. Д.И. Фельдштейна. – 2-е изд. доп. – М.: Ин-т практ. психологии, 1996. – 304 с.
202. Шавгулидзе Т.Г. Аффект и уголовная ответственность. - Тбилиси, «Мецниереба», 1973. – 214 с.
203. Шевченко Ю.С. Динамика и исходы невроза навязчивых состояний, начавшегося в детском и подростковом возрасте, в свете катamnестического обследования. – Журнал невропатологии и психиатрии, 1979. Вып. 10, С. 1392-1396.
204. Шевченко Ю.С. Коррекция поведения детей с гипертимностью и психопатическим синдромом. -М.: Норма, 1997.-360с.
205. Шибутани Т. Социальная психология./ Пер. с англ. -М., 1959. – С. 242.
206. Шкуленда Н.М. Психологические особенности общения подростков с различной направленностью: Автореф. Дис. канд. психолог. наук.- К., 1980.- 19с.
207. Шульц Д.П., Шульц С.П. История современной психологии. /Перев. С англ. СПб.: Изд-во Евразия, 1998. –528с.
208. Эльконин Д.Б. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков// Избр. псих. труды. М., 1967. – 360 с.
209. Эльконин П.М. Избранные психологические труды. /Под ред. Давыдова В.В., Зинченко В.П. – М.: Педагогика, 1989. – 554 с.
210. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. –М.: Дайджест, 1996. –596с.
211. Якобсон П.М. Психология чувств. 2-е доп. изд. – М.: Изд-во Академии наук РСФСР, 1958. – 384 с.
212. Hoffman E. The Stamp. NY.: Freeman, 1964.-365 p.
213. Kahn E. Die psychopathischen Persnlichkeiten. Berlin, 1928.
214. Kraepelin E. Psychiatrie. 8 Aufl. Bd-4. Leipzig, 1915.
215. Leonhard K. Akzentuierte Persnlichkeiten. – Berlin, 1968. Berlin, 1976.
216. Merton R. Social Theorie and Social Struktire. –NY.: Freeman, 1949.-561p.
217. Minkowska F. Recherches genealogiques et problemes touchant aux caracteres [en particulier a celui de l'epileptoide]. – Am. Med. – psychol., 1923. t. 81, №2, p. 149-157.

З М І С Т

Вступ.....	3
Розділ 1. Психологічні особливості підлітків із порушеннями психічних станів та їх вплив на виникнення деліквентної поведінки.....	7
1.1. Правове забезпечення профілактики правопорушень серед неповнолітніх.....	7
1.2. Підлітковий вік і рання делінквентність особистості.....	19
1.3. Акцентуації рис характеру у підлітків як причина виникнення розгальмованості потягів.....	30
1.4. Розгальмованість потягів у підлітків із порушеннями психічних станів як фактор схильності до правопорушень.....	43
Розділ 2. Психологічні умови запобігання правопорушенням підлітків з розгальмованістю потягів.....	61
2.1. Методика організації профілактики правопорушень неповнолітніх	61
2.2. Особливості профілактичної роботи з акцентуйованими підлітками з розгальмованості потягів.....	81
2.3. Корекційно-профілактична робота із запобігання делінквентній поведінці в підлітків із розгальмованістю потягів та її ефективність.....	99
Висновки.....	116
Використана література.....	119

На сучасному рівні державного будівництва проблема запобігання делінквентній поведінці підлітків уже багато років залишається однією з найактуальніших. В Україні щорічно засуджуються понад 20 тис. осіб цієї категорії населення, з яких 2,3 тис. позбавляються волі. Характерним є і те, що останнім часом суттєво зросла кількість неповнолітніх, обвинувачених у вчиненні тяжких групових злочинів.

Наведені дані свідчать про те, що заходи профілактики, які використовуються сьогодні, не призводять до корінних змін на краще. Це зумовлює необхідність пошуку нових підходів профілактики протиправних проявів серед підлітків, які б сприяли поступовому скороченню правопорушень. Практика цієї діяльності також свідчить про те, що акцент необхідно переносити на більш ранню профілактику – на підлітковий вік. Нагальним завданням у попередженні правопорушень серед цієї категорії неповнолітніх є активізація використання здобутків психологічної науки та їх інтеграція в правозастосовну практику.

Проблематика, пов'язана з делінквентною поведінкою неповнолітніх, з профілактичною роботою по її попередженню, була і залишається одним із найактуальніших напрямків наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних психологів, кримінологів, криміналістів (Р.М. Абізов, Г.А. Аванесов, Ю.М. Антонян, З.А. Астеміров, М.М. Бабаєв, Ю.Д. Блувштейн, Я.І. Гилинський, О.М. Джужа, Є.В. Додін, А.І. Долгова, А.П. Закалюк, А.П. Зелінський, К.Є. Ігошев, А.М. Костенко, В.М. Кудрявцев, Г.М. Міньковський та ін). На думку багатьох дослідників та практиків, найкращим шляхом профілактики дитячої злочинності є зайнятість неповнолітніх у навчальному процесі, а в позанавчальний час – у різних гуртках, студіях, клубах за інтересами. Однак лише кожен шостий школяр сьогодні охоплений таким організованим дозвіллям.

Причинами багатьох протиправних вчинків молоді є неадекватні психічні стани та властивості особистості, які потребують більш глибокого наукового аналізу. Зокрема, у науковій літературі майже

186. Томчук М. І. Психологічна готовність особистості до правоохоронної діяльності. – Хмельницький: НАДПСУ, 2003.- 156 с.

187. Трудный подросток: причины и следствия. / Под ред. Татенко В. А. –К.: Радянська школа, 1985.-175с.

188. Уманский Л.И. Психология организаторской деятельности школьников. – М.: Просвещение, 1980. – 160 с.

189. Ушаков Г.К. Пограничные нервно-психические расстройства. – 2-е изд., перер. и доп. – М.: Медицина, 1987. – 303 с.

190. Фарбер Д.А., Корниенко И.А., Сонькин В.Д. Физиология школьника. – М.: Педагогика, 1990. – 64 с.

191. Фелинская Н.И., Наталевич Э.С., Пелипас В.Е. Правонарушения и общественно опасные действия при различных формах психопатий. // Судебно-психиатрическая экспертиза. Сб. 31. М., 1978. – С.64-69.

192. Филимонов В.Д. Криминалистические основы уголовного права. -Томск, 1981. – 213 с.

193. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. -М.: Педагогика, 1989. – 206 с.

194. Фельдштейн Д.И. Психология современного подростка. /Фельдштейн Д.И., Вереникина И.М. и др.; под ред. Фельдштейна Д.И.– М.: Педагогика, 1987. – 236 с.

195. Фельдштейн Д.И. Психологические вопросы коррегирования поведения «трудных» детей.- В кн.: Возрастная и педагогическая психология.-М., 1979, с. 243-247.

196. Фельдштейн Д.И. Психологические аспекты изучения современного подростка.- Вопр. психологии, 1983, №1, с.33-41.

197. Филонов Л.Б. Методика контактного взаимодействия.- В кн.: Формы и методы воспитательной работы с педагогически запущенными детьми. - М., 1980, с. 24-44.

198. Филонов Л.Б. Поиск пределов допустимого как одна из особенностей поведения «трудных» подростков.- В кн.: Социальная психология личности. - М., 1979, с. 114-138.

199. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы. – М., 1993. – 326 с.

200. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность.– М.: Педагогика, 1986.– 406с.

172. Селье Г. Стресс без дистресса. – М.: Прогресс, 1979. – 126 с.
173. Сепетлиев Д. Статистические методы в научных медицинских исследованиях. / Под ред. А.М. Меркова. – М.: Медицина, 1968. – 419 с.
174. Симонов П.В. Высшая нервная деятельность человека. Мотивационно-эмоциональные аспекты. – М.: Наука, 1975. – 175 с.
175. Словарь практического психолога. / Сост. Ю.А. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – 800 с.
176. Скроцкий Ю.А. О связи увлечений с особенностями характера в подростковом возрасте. // Патохарактерологические исследования у подростков. – Л., 1980. – С. 106-110.
177. Славина Л.С. Индивидуальный подход к неуспевающим и недисциплинированным ученикам. – М., 1958. – 213 с.
178. Собчик Л.Н. Введение в психологию индивидуальности. Теория и практика диагностики. – М.: Институт практической психологии, 1997. – 480 с.
179. Спивак Л.И. Психопатии и психоподобные состояния. // Сб. науч. работ, посвящ. 90-летию со дня рождения В.О. Осипова. – Л., 1962. – С. 101-104.
180. Спортивная физиология: Учебник для институтов физ. культ./ Под ред. Я.М. Коца. – М.: Физкультура и спорт, 1986. – 240 с.
181. Строганов Ю.А. Основные позиции в зарубежных исследованиях злоупотребления алкоголя у подростков. // Патохарактерологические исследования у подростков. – Л., 1981. – С. 112-118.
182. Строганов Ю.А., Капанадзе В.Г. Медико-психологические аспекты формирования алкогольной зависимости у подростков. // Медико-психологические аспекты реабилитации детей с психическими заболеваниями. – Л., 1978. – С. 56-61.
183. Сухарев А.Г. Закономерности роста и развития организма ребенка и подростка. // Гигиена детей и подростков. / Под ред. Сердюковой Г.Н. и Сухарева А.Г. – М.: Медицина, 1986. – С. 60-69.
184. Сухарева Г.Е. Клинические лекции по психиатрии детского возраста. – М.: Медгиз, т 2, 1959. – 406 с.
185. Сухомлинский В.А. Трудные судьбы. – М., 1967. – 77 с.

недослідженим залишається такий феномен, як розгальмованість потягів у підлітків, що є однією з причин їх делінквентної поведінки. Представляє також значний науково-практичний інтерес дослідження залежності схильності до вчинення правопорушень підлітками не тільки від їх психічних станів, але і від успішності навчання в школі. Л.І. Божович, В.Ф. Десятников, А.І. Долгова, Є.Б. Єгорова, Г.В. Кашкарьов та інші дотримуються традиційної точки зору, яка вказує на те, що правопорушниками можуть бути лише не встигаючі учні і, як правило, із неблагополучних сімей. Однак сьогодні виявлено зростання правопорушень, вчинених дітьми з повних, зовні благополучних сімей і навіть тими з них, які добре навчаються у школі. Генезис і природа подібного явища в спеціальній науковій літературі, у дослідженнях з юридичної психології у повній мірі не розкриті. Тому необхідні сучасні розробки адекватних для сьогоднішніх соціально-економічних відносин у суспільстві заходів щодо запобігання делінквентній поведінці підлітків, підвищення рівня психологічної культури дільничних інспекторів міліції, працівників кримінальної міліції у справах неповнолітніх, соціальних працівників.

У процесі роботи над монографією було проаналізовано сучасний стан та тенденції розвитку правових актів, що регламентують діяльність із запобігання правопорушенням серед неповнолітніх; вивчено вплив результатів навчання підлітків на розгальмованість потягів, на перебіг їх психічних станів та відокремити особистісні якості, властивості, що характеризують схильність до протиправної поведінки; визначено організаційно-правові та психолого-педагогічні засоби запобігання делінквентній поведінці підлітків з розгальмованістю потягів; розроблено тактику запобігання протиправній поведінці та систему корекційно-профілактичної роботи (КПР) з підлітками різних форм делінквентності для співробітників кримінальної міліції у справах неповнолітніх та дільничних інспекторів, а також апробувати практичні рекомендації для працівників кримінальної міліції у справах неповнолітніх та дільничних інспекторів міліції щодо цього.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що запропонована робота є одною з перших в українській юридичній психології з

проблеми розгальмованості потягів у підлітків як ще однієї причини схильності до делінквентної поведінки. У дисертації обґрунтовується ряд нових положень та висновків, які розширюють зміст та понятійний апарат теорії юридичної психології.

Практичне значення роботи полягає в тому, що отримані в дослідженні результати стали основою для розроблення комплексної програми запобігання делінквентній поведінці підлітків.

Подано матеріали, які можна використати в практичній діяльності дільничних інспекторів міліції, працівників кримінальної міліції у справах неповнолітніх, учителів 5-8 класів загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації і професійно-технічних училищ соціальної реабілітації та масових загальноосвітніх шкіл. Розроблено рекомендації для дільничних інспекторів міліції, працівників кримінальної міліції у справах неповнолітніх з особливостей роботи з психопатичними та акцентуйованими підлітками.

діти винні? // Іменем закону. - 2004. - №17 - С. 5.

159. Про додаткові заходи щодо поліпшення діяльності органів внутрішніх справ та громадських формувань з охорони громадського порядку: Указ Президента України // Урядовий кур'єр. - 1999. - № 130-131. - 15 липня.

160. Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності: Указ Президента України від 28 січня 2000 року // Урядовий кур'єр. - 2000. - № 29. - 16 лютого. - С. 10-11.

161. Психологический словарь. / Под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др. - М.: Педагогика, 1983. - 448 с.

162. Психологический словарь. / Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мишчерякова. - 2-е изд. перер. и доп. - М.: Педагогика - Прогресс, 1996. - 440 с.

163. Психология. Словарь. /Под общ. Ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. - М.: Политиздат, 1990. - 494 с.

164. Развитие личности ребенка: Перевод с английского / Ощ. ред. А.М. Фонарева. - М.: Прогресс, 1987. - 272 с.

165. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. 8-е международное издание. - СПб.: Питер, 2000. - 616 с.

166. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. - М.: Юрлитинформ. - 347с.

167. Романова Е.С. Исследование механизмов психологической защиты при девиантном поведении. // Российский психиатрический журнал. - 1998. - №3. - С. 18-21.

168. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. /Сост. Брушлинский А.В., Абульханова-Славская К.А.: Гл. ред. Усманов В. - СПб.: Питер, 2001. - 720 с.

169. Сабанадзе І.О. Соціально-психологічні фактори дезадаптивності та її корекція у підлітків. - Автор. дис. канд. псих. наук. - М., 1997. - 21 с.

170. Свистунова Т.П., Висковатов Ю.И. Эмоциональные состояния школьников при малых дозах химической интоксикации. // Психічне здоров'я вчителів та учнів. - Запоріжжя, 1994. - с. 83-87.

171. Селецкий А.И. Психопатология детского возраста. - К.: Вища школа. - 1987, - 295 с.

тики правопорушень важковиховуваних учнів: Дис... д-ра пед. наук. – К., 1995. – 440 с.

145. Осипова А.А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Творческий центр «Сфера», 2001. – 512 с.

146. Офіційна статистика. // Кримінальна хроніка, 2001. - № 7(24).

147. Певзнер М.С. Клиника психопатий в детском возрасте. -М., 1941. –262 с.

148. Перевізна Т.О. Особливості системи ціннісних орієнтацій у психопатичних особистостей, які реалізували протиправні дії: Автор. дис. канд. психол. Наук. - Х., 1998. – 182 с.

149. Петровский А.В. Вопросы истории и теории психологии: Избр. труды. – М.: Педагогика, 1984. – 272 с.

150. Петровский А.В. Общая психология. Учебник пед. ин-тов / Под ред. Петровского А.В. – М.: Просвещение, 1986. – 463 с.

151. Печерникова Т.Г., Шестакович Б.В., Гульдман В.В. К вопросу о мотивации противоправных поступков у психопатических личностей. // Судебно-психиатрическая экспертиза. – М., 1978. – С. 23-27.

152. Під упередженим контролем (кримінальні розслідування злочинів, до яких причетні неповнолітні). // Іменем закону, 2002. - № 18-19.

153. Пирожков В.Ф. Криминальная психология.-М.: Ось-89, 2001.- 704 с.

154. Пишкина Н.И. Правовые и методические вопросы профилактики правонарушений несовершеннолетних: Автор. дис. канд. юрид. наук. - СПб., 1998. – 22 с.

155. Платонов К.К. Краткий психологический словарь-хрестоматия. – М., 1974. – 134 с.

156. Пономаренко Г.О. Профілактика девіантної поведінки учнівської молоді у системі діяльності правоохоронних органів: Дис... канд. пед. наук. – Херсон, 1998. – 182 с.

157. Портнов А.А., Пятницкая И.П. Клиника алкоголизма. - Л., 1971. – 209с.

158. Присяжнюк А. Життя за шість гривень, або хто винен, що

Р О З Д І Л 1

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОЯВУ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. Правове забезпечення профілактики правопорушень серед неповнолітніх

Інтеграція здобутків психологічної науки у діяльність із запобігання правопорушенням серед неповнолітніх ставить перед юридичною наукою ряд проблем, від вирішення яких залежить розроблення правильного підходу до здійснення поставлених суспільством завдань. Тому ця складна та багатоаспектна проблема завжди знаходиться в полі неослабної уваги держави та її відповідних інституцій.

Як юридичний термін “профілактика” в широкому плані – це складна, об’єктивно обумовлена система керованої діяльності, що закономірно склалася на конкретному історичному етапі суспільного життя і яка забезпечує науково-теоретичну і практичну реалізацію заходів, спрямованих на запобігання злочинам і злочинності [144]. Поняття “запобігання правопорушенням” обіймає різні види цілеспрямованої попереджувальної діяльності, зокрема і профілактику, котра є її часткою. Терміни “запобігання” і “профілактика” близькі за сутністю. Слово “запобігти” означає, що за допомогою вжитих заходів чомусь перешкоджають розвинутих, здійснитись. Слово “профілактика” – латинського походження і означає “уберегти”, “запобігти”. З огляду на таке тлумачення, теоретики та практики розглядають профілактику як частину більш змістовного явища запобігання правопорушенням. Адже профілактика спрямована на виявлення, нейтралізацію та усунення причин і умов конкретних правопорушень, тобто без профілактики не може бути попередження. У понятті “профілактика” виражається запобіжна сутність цієї діяльності. Аналіз змісту категорії “профілактика” дозволяє розглядати її як компонент процесу запобігання злочинності [97].

На нашу думку, під “профілактикою” (запобіганням) правопорушень слід розуміти таку діяльність, яка на основі існуючої економічної бази в державі, забезпечує таке перетворення суспільних відносин, у результаті чого усуваються, нейтралізуються чи блокуються детермінанти протиправної поведінки.

Курс на профілактику правопорушень – довготривала орієнтація молодшої держави. Її найвища і кінцева мета – викорінювання причин і умов, що їх породжують. Досягнення цієї мети забезпечується засобами, які повинні, в першу чергу, відповідати принципу гуманізму. При цьому слід також наголосити, що профілактична діяльність, і зокрема по відношенню до неповнолітніх, повинна здійснюватись у суворій відповідності з нормами права.

Правове забезпечення профілактичної діяльності посадових осіб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх ґрунтується не тільки на Конституції України, правових актах Верховної Ради України, Указах й розпорядженнях Президента України, але і постановами й розпорядженнями Кабінету Міністрів України, нормативними актами МВС, відомчими положеннями та інструкціями, а також рішеннями місцевих органів державної виконавчої влади, представницьких органів та органів місцевого самоврядування з питань, що віднесені до їх компетенції.

Для регулювання профілактичної діяльності серед неповнолітніх основоположне значення має Конституція України як акт вищої юридичної сили. Цілий ряд статей Конституції України мають пряме відношення до прав та обов’язків неповнолітніх. Зокрема, згідно ст. 51 Конституції України батьки зобов’язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов’язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім’я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Велике значення для успішної організації профілактики правопорушень та злочинів також мають статті 52, 59, 63, 68 Конституції України, в яких викладені обов’язки громадян додержуватися законів.

Конституція України складає правову основу для розробки і розвитку галузей національного права, оновлення підзаконних відомчих нормативних актів, розробки спеціальних програм і захо-

Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. –2004. - №1 (т). –С. 32-39.

131. Методика правового виховання учасників. / Под ред. А.В. Мицкевича и В.М. Обухова. - М., 1982. – 223 с.

132. Миллер А.И. Противоправное поведение несовершеннолетних. Генезис и ранняя профилактика. – К.: Наук. Думка, 1985. – 150 с.

133. Мильман В.Э. Побудительные тенденции в структуре деятельности. // Вопр. Психологии. – 1982. - №3 – С. 7.

134. Миронова З.С., Миронов С.П., Левенец С.А., Хрущев С.В.// Детская спортивная медицина. / Под ред. С.Б. Тихвинского, С.В. Хрущева. – Руководство для врачей. – М.: Медицина, 1991. – С. 25-44.

135. Моргунов В.Ф. Деликвентный подросток. -Полтава: вид. ПГІ, 1995.-171 с.

136. Муратова И.Д., Сидоров П.И., Теддер Ю.Р. Опыт антиалкогольной работы с “угрожаемым” контингентом несовершеннолетних. // Здравоохран. Росс. Федерации. - 1978. - №10. - С.30-33.

137. Мясичев В.Н. Личность и неврозы. - Л., 1960. – 426 с.

138. Немов Р.С. Психология. В 3 т. – М.: Просвещение, 1995. – Т. 1 Общие основы психологии. – 576 с.

139. Немчин Т.А. Состояние нервно-психического состояния. – Л.: Изд. Ленинградского ун-та, 1983. – 167 с.

140. Никитин А.Ф. Особенности положения трудных подростков в коллективе класса // Проблемы общения и воспитания. – Тарту, 1975. - т.1. - С. 49-60.

141. Николаев Ю.М. Психоневрологические предикторы девиантного поведения девочек-подростков с резидуально-органическим поражением головного мозга. // Российский психиатрический журнал. - 2001. -№4. - С. 42-44.

142. Общение и формирование личности школьника. Опыт экспериментального психологического исследования. / Под ред. А.А. Бодалева, Р.Л. Кричевского. – М.: Педагогика, 1987. – 152 с.

143. Озерский Н.Н. Трудновоспитуемые дети. Имущественные правонарушения у детей и подростков. - М.: Л., 1932. – 214 с.

144. Оржеховська В.М. Соціально-педагогічні основи профілак-

преждению правонарушений среди несовершеннолетних. – М., 1988. – С. 40-46.

117. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М.: МГУ, 1972. – 575 с.

118. Литвинов И.А. Педагогический анализ причин правонарушений несовершеннолетних и пути их предупреждения: Автор. дис... канд. психол. наук. - К., 1973. – 31 с.

119. Лічко А.Е. Варианты психоподобных картин при шизофрении у подростков // Журнал невропатологии и психиатрии. – 1976, вып. 10. - С. 1521-1526.

120. Лічко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. - М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 416 с.

121. Лічко А.Е. Подростковая психиатрия. Руководство для врачей. - Л., 1979. – 335 с.

122. Лічко А.Е., Озерцовский С.Д. О циклоидной психопатии и циклоидной акцентуации личности у подростков // Неврозы и параличные состояния. - Л., 1972. – С. 69-75.

123. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство. Женщина – преступница и проститутка. – М.: Поппури, 1998. – С. 432-486.

124. Луценко К.А. Специфіка мотивації противоправних дій неповнолітніх // Українська академія внутрішніх справ.// Науковий вісник. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 223-227.

125. Львович О.В., Томчук М.І., Якимчук Т.В. Негативні психічні стани особистості в установах виконання полкарань. – Хмельницький: НАДПСУ, 2003. – 163 с.

126. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Питер Прогресс, 1999. – 479 с.

127. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. Учебное пособие. - М.: МЕД Пресса, 2001. – 432 с.

128. Меркулова В.О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності. – Одеса: НДРВВ ОЮІ НУВС, 2002. – 250 с.

129. Меркулова Ю.В. Корекція поведінкових реакцій засобами фізичного виховання // Молода спортивна наука України Вип. 5.Т. 2.- Львів: 2001.- С.144-145.

130. Меркулова Ю.В. Психологічний аспект у корекційно-профілактичній роботі з попередження підліткової злочинності //

дів, зокрема, спрямованих на боротьбу зі злочинністю.

До числа чинних нормативних актів загального призначення, які в тій чи іншій мірі регулюють правовідносини, що стосуються неповнолітніх, відносяться: Закон України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю", Закон "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх", прийнятий Верховною Радою України 24 січня 1995 р., зі змінами внесеними до цього нормативного акту згідно із Законами №312-ХІУ від 11.12.98р., № 846-ХІУ від 06.07.99р. [66], Указ Президента України "Про додаткові заходи щодо поліпшення діяльності органів внутрішніх справ та громадських формувань з охорони громадського порядку" від 15 липня 1999 р., Указ Президента України від 17.10.1997 р. "Про затвердження заходів щодо поліпшення стану дітей-сиріт і дітей, що залишилися без опіки батьків"[159], Указ Президента України від 28 січня 2000 р. "Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності" [160], Указ Президента України від 25 грудня 2000 року № 1376/2000 "Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001-2005 роки" [95], Указ Президента України "Про додаткові заходи щодо реалізації державної молодіжної політики" та інші. та інші.

Найбільш ефективною спробою законодавчого врегулювання питань профілактики правопорушень серед неповнолітніх став Закон України "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх"[66].

Цей закон був прийнятий, в першу чергу, з метою приведення чинного законодавства у відповідність до норм міжнародного права, а також для певної уніфікації та удосконалення тих нормативних актів, які існували ще з часів СРСР. Закон скасував стару систему, яка фактично розпалась: створив нову, яка повинна вирішувати єдину для всіх суб'єктів запобігання правопорушенням серед неповнолітніх мету – більш ефективно захищати права і законні інтереси неповнолітніх.

Цей нормативно-правовий акт із подальшими змінами встановив широке коло суб'єктів запобігання злочинності серед неповнолітніх і визначив правові основи їх діяльності.

Згідно зі ст. 1 цього закону соціальний захист і профілактику

правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку, покладено на:

- Державний комітет України у справах сім'ї та молоді, Республіканський комітет у справах сім'ї та молоді Автономної Республіки Крим, служби у справах неповнолітніх обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад.

- Комітети у справах сім'ї та молоді і служби у справах неповнолітніх – органи державної виконавчої влади, на які покладається розробка і здійснення безпосередньо та через відповідні державні органи, суспільні інститути, громадські організації заходів соціального захисту дітей, запобігання правопорушенням серед неповнолітніх та контроль за виконанням цих заходів;

- Школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;

- Загальноосвітні школи соціальної реабілітації – спеціальні навчально-виховні заклади органів освіти для підлітків, що потребують особливих умов виховання, до яких направляються за рішенням суду у справах неповнолітніх підлітки віком від 11 до 14 років, що вчинили суспільно небезпечні дії, передбачені Кримінальним кодексом України, а також порушують чинне законодавство України;

- Професійні училища соціальної реабілітації – спеціальні навчально-виховні заклади Міністерства освіти і науки для підлітків, що потребують особливих умов виховання, до яких направляються за рішенням суду неповнолітні віком від 14 років, що вчинили зловмисні суспільно-небезпечні дії, передбачені Кримінальним кодексом України до виповнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, або злочини, з приводу яких кримінальну справу закрито у зв'язку із застосуванням примусових заходів виховного характеру; а також ті, що порушують чинне законодавство;

- центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх закладів охорони здоров'я. Центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх – лікувальні навчально-виховні заклади охорони здоров'я, до яких направляються підлітки для лікування і психічної корекції від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, а також підлітки, що

наук. – М., 1996. – 188 с.

104. Краткий психологический словарь. / Сост. Л.А. Карпенко, под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Полит. Изд., 1985. – 431 с.

105. Кресси Д.Р. Развитие теории. Теория дифференцированной связи. Социология преступности. – М.: Право, 1966. – 476 с.

106. Кримінальний Кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. - №21. – 341 с.

107. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников. - М., 1976. – 304 с.

108. Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Криминология. - М.: Юрист, 1997. - С.80-92.

109. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования. Учеб. пособ. – М.: Изд. группа Форум – инфра, 1988. – 216 с.

110. Кузнецова Г.И., Харченко В.Д. Психологические особенности недисциплинированности подростков // Вопр. психологии. – 1981. - №6. - С. 138-144.

111. Кулагина И.Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет) / Ун-т Рос. Академ.Образ. – М.: РОУ, 1996. – 180 с.

112. Курс криминології: Особлива частина: Підручник: У 2 кн. / М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник та ін. / За заг. Ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 408с.

113. Ланцова Л.А., Шурупова М.Я. Социальная теория девиантного поведения // Социально-политический журнал. -1993.- №4. – С. 32-41.

114. Лебединская К.С., Райская М.М., Немировская С.В., Мальцина В.С. Клиническая характеристика «трудных» подростков. // Журнал невропатологии и психиатрии. – 1978, вып. 10. - С. 1531 – 1535.

115. Левитов Н.Д. О психических состояниях человека. – М.: Просвещение, 1964. – 344 с.

116. Леонтьев Ю.Б. О значении психических расстройств в механизме противоправного поведения несовершеннолетних // Совершенствование деятельности органов внутренних дел по преду-

93. Ковалевська Ю.М. Визначення та корекція ранніх форм дивіантної поведінки. Автор. дис. канд. психол. наук. – Харків: Університет внутрішніх справ, 1998. – 20 с.

94. Козубовська І.В. Рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх (психолого-педагогічні аспекти). Дис. док. пед. наук – Ужгород, 1996. – 422 с.

95. Комплексна програма профілактики злочинності на 2001-2005 роки: Указ Президента України № 1376/2000 від 25 грудня 2000 р. // Психологічні особливості організованих злочинних об'єднань (використання психологічних знань у протидії організованих злочинності): Наук.-практ. посібник / Корд. комітет по боротьбі з корупц. та орг. злочинністю при Президенті України. МНДЦ; За ред. Я.Ю. Кондратьєва, С.Д. Максименка, Б.В. Романюка, В.Г. Андросюк та ін. – К. НАВСУ, 2002. – 435 с.

96. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение подростков. - Минск: Беларусь, 1988. - 207 с.

97. Конституція України. Конституція Автономної республіки Крим: Збірник норм. актів.– К.: Юрінком Інтер, 1999.– 96 с.

98. Королев К.Ю. Суицидальные попытки в подростковом возрасте: Клинико-психологический анализ // Вопросы терапии и социальной реабилитации при психических заболеваниях у детей и подростков.-М.,1994. -С.103-108.

99. Королев В.В. Психологические отклонения у подростков – правонарушителей. – М.: Медицина, 1992. – 208 с.

100. Королев В.В. Роль психических аномалий, не исключаяющих вменяемости, в преступном поведении несовершеннолетних // Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 41. – М., 1984. – С. 30 – 39.

101. Коротенко А.И. Об оценке психопатических личностей типа неустойчивых // Журнал невропатологии и психиатрии, 1971. - Вып.11. - С. 1694-1701.

102. Кочетов А.И. Перевоспитание подростка. – М., 1972. - 178 с.

103. Краснобаева Т.Н. Социально-педагогические аспекты профилактики правонарушений среди несовершеннолетних подростков 13-14 лет средствами физического воспитания: Дис... канд. пед.

потребують особливих умов виховання, які за станом здоров'я не можуть бути направлені у навчально-виховні заклади соціальної реабілітації органів освіти;

- притулки для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх. Притулки для неповнолітніх – дитячі та підліткові установи служб у справах неповнолітніх для надання термінової допомоги та тимчасового розташування в них неповнолітніх від 3 до 18 років, що заблукали чи були підкинуті, залишились без батьківської опіки, залишили сім'ю чи навчально-виховні та інші заклади, або для тих, що безпосередньо звернулися за допомогою до адміністрації притулку;

- суди. Суди у справах неповнолітніх – складова частина державної судової системи, органи, що захищають права неповнолітніх, розглядають справи про скоєні злочини та інші правопорушення, застосовують передбачені законом кримінальні покарання, виховні заходи примусового характеру, заходи адміністративного стягнення;

- кримінальну міліцію у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ. Кримінальна міліція у справах неповнолітніх – складова частина кримінальної міліції органів внутрішніх справ – забезпечує організацію роботи щодо боротьби з правопорушеннями серед неповнолітніх, проводить оперативно-розшукові та профілактичні заходи;

- приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ. Приймальники-розподільники для неповнолітніх – установи органів внутрішніх справ, які забезпечують тимчасове утримання підлітків, що вчинили суспільно небезпечні дії та правопорушення у віці від 11 до 18 років.

- виховно-трудова колонія Державного департаменту України з питань виконання покарань. Виховно-трудова колонія – установи Державного департаменту України з питань виконання покарань, які виконують вироки судів щодо неповнолітніх, у виді позбавлення волі на певний строк за вчинені злочини [66].

Отже, у Законі чітко визначена структура спеціальних органів та установ для неповнолітніх, зокрема це:

Основними принципами діяльності спеціальних органів і служб

у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх визначені:

- законність;
- застосування переважно методів виховання і переконання, що передбачають вжиття примусових заходів лише після вичерпання всіх інших заходів впливу на поведінку неповнолітніх;
- гласність, тобто систематичне інформування про стан правопорушень серед неповнолітніх, роботу Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Республіканського комітету у справах сім'ї та молоді Автономної Республіки Крим, служб у справах неповнолітніх і спеціальних установ для неповнолітніх у відкритій державній статистиці, засобах масової інформації;
- збереження таємниці про неповнолітніх, які вчинили правопорушення і до яких застосовувалися заходи індивідуальної профілактики;
- неприпустимість приниження честі і гідності неповнолітніх, жорстокого поводження з ними.

Отже, з прийняттям цього Закону відкрилась перспектива об'єднання міжвідомчих зусиль по роботі з неповнолітніми. На організаційно-структурному рівні почалася розробка нормативних актів, а також методичних матеріалів про взаємодію органів і служб у справах неповнолітніх, батьків, школи, державних і громадських організацій.

Законом був змінений підхід до профілактичної діяльності з неповнолітніми від заходів орієнтованих, в основному на адміністративно-правовий вплив до надання комплексної соціально-педагогічної допомоги на основі знань психологічних особливостей цієї категорії населення.

У статті 1.1 Закону визначено принцип співробітництва всіх державних та недержавних структур, які здійснюють соціальний захист та профілактику правопорушень серед неповнолітніх. Під "соціальним захистом неповнолітніх" згідно Закону, розуміється "комплекс заходів і засобів соціально-економічного та правового характеру", здійснення яких покладається на коло суб'єктів запобігання злочинності неповнолітніх, "щодо забезпечення прав дітей на життя, розвиток, виховання, освіту, медичне обслуговування,

79. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.

80. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2001. – 152 с.

81. Інформаційно-аналітичний огляд "Організація роботи підрозділів кримінальної міліції у справах неповнолітніх УМВС України в Одеській області щодо запобігання злочинності та правопорушень в підлітковому середовищі в I півріччі та додаткові заходи щодо покращення цієї діяльності в II півріччі 2004 року" Т.Є. Семікоп та інш. - Одеса. 2004. – 38 с.

82. Казакина М.Г. Формирование нравственных идеалов подростков в процессе общественной деятельности: Автореф... канд. психол. наук. – Л., 1967. – 21 с.

83. Карвасарский Б.Д. Неврозы: руководство для врачей – 2-е изд. перер. и доп. – М.: Медицина, 1990. – 572 с.

84. Кашкарев Г.В. Система работы с несовершеннолетними по предупреждению правонарушений. Автор. дис. канд. психол. наук. – Запорожье, 1991. – 21 с.

85. Кербиков О.В. К учению о динамике психопатий. // Избранные труды. – М., 1971. – С. 161-187, 312.

86. Кле М. Психология подростка. // Психосексуальное развитие. Пер. с фр. – М.: Педагогика, 1991. – 176 с.

87. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: Учебное пособие для вузов. – М.: Т.Ц. Сфера, 2001. – 160 с.

88. Клейберг Ю.А. Отклоняющееся поведение современного городского подростка // Психолого-педагогическая и социальная поддержка детей и молодежи "группы риска": состояние, проблемы, перспективы. – М., 1998. – С.6-13.

89. Ковалев А.Г. Психология личности. – М., 1970. – 387 с.

90. Ковалев В.В. О разном понимании динамики становления психопатий // Журнал невропат. и психиатр., 1979. - Вып. 11. – С. 1598-1603.

91. Ковалев В.В. О роли «Измененной почвы» в происхождении психогенных патологических формирований личности // Патохарактерологические исследования у подростков. – Л., 1981. – С. 73.

92. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности. – М.: Наука, 1988. – 189 с.

65. Закалюк А.П., Коротченко А.И., Москалюк Л.Н. Допреступное поведение и механизм совершения преступления при нарушениях психики пограничного характера // Проблемы изучения личности правонарушителя. - М.: ВНИИ МВД СССР, 1984. - 149 с.

66. Закон України “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 6. – ст.35, зі змінами, внесеними згідно із Законами № 312-XIV від 11.12.98, ВВР, 1999, № 4, ст.35 № 846-XIV від 06.07.99.

67. Запорожец А.В. Избранные психологические труды. В 2т. – М.: Педагогика, 1986. Т.1: Психическое развитие ребенка. – 316 с.

68. Запорожець О.Д. Відповідальність слід виховувати з дитинства // Міліція України. – 2003. - № 10. - С. 12-13.

69. Зейгарник Б.В. Патопсихология. 2-е изд. – М.: изд. МГУ, 1986. – 252 с.

70. Зейгарник Б.В., Братусь Б.С. Очерки по психологии аномального развития личности. – М.: изд. МГУ, 1980. – 157 с.

71. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. - К.: Юринком Интер, 1999. - 240 с.

72. Игнатенко В.И. Основы предупреждения антиобщественного образа жизни и рецидива преступлений несовершеннолетних (криминологические и пенитенциарные проблемы): Автор. дис. докт. юрид. наук. -М., 1993. -21 с.

73. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. - Горький, 1974. – 167 с.

74. Игошев К.Е. Криминальная мотивация. М., 1986. – С. 10.

75. Игошев К.Е. Опыт социально-психологического анализа личности несовершеннолетних правонарушителей. – М.: НИИ МВД СССР, 1968 – 182 с.

76. Игошев К.Е. Правонарушения и ответственность несовершеннолетних: Социально-психологический очерк. – Свердловск: Сред.-Уральск. кн. изд-во, 1973. – С.15.

77. Идашкин Ю.В. Уклонения в развитии личности школьника и пути их преодоления // Вопр. психологии. - 1961. - №1. - с. 35-42.

78. Изард К. Эмоции человека. Пер. с английского. - М.: МГУ, 1980. – 440 с.

надання матеріальної підтримки” [66].

Отже, основним напрямком діяльності новостворюваної структури було проголошено соціальний захист неповнолітніх. І саме така діяльність займає значне місце в програмах центрів соціальних служб для підлітків та молоді. Це соціально-реабілітаційна робота в спеціальних навчально-виховних установах та закладах для неповнолітніх, запобігання насильству, правопорушень, соціально-педагогічна робота з підлітками, які зловживають алкоголем та наркотиками тощо.

Ми згодні з Н.В. Салабай, що зазначений “Закон має дещо перебільшений характер пенітенціарності”, що перевага в роботі з неповнолітніми віддається системі внутрішніх справ, а заходи соціально-педагогічного впливу розкриті побіжно [66]. На наш погляд, профілактична робота повинна проводитись комплексно і не тільки органами та установами, зазначеними в цьому законі (кримінальна міліція, приймальники-розподільники, суди, виховно-трудові установи).

Разом з тим, доводиться констатувати, що впровадження в життя положень цього закону, після його прийняття, відбувається досить повільно. Склалася така ситуація, коли старі органи, служби, громадські формування, що займались попередженням злочинності серед неповнолітніх, були ліквідовані, а створення нових затримується, і, перш за все, через недостатнє правове забезпечення їх діяльності.

Але вже 8 липня 1999 р. та 3 квітня 2003 р. було прийнято Закони України “Про внесення змін і доповнень до Закону “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” [66], які значно вдосконалили попередній нормативно-правовий акт, врахувавши нагальні потреби сьогодення. А саме, були внесені зміни в систему суб’єктів профілактики, а також вирішено питання щодо підпорядкування служб у справах неповнолітніх.

У контексті нашого дослідження особливо вагомим є зміни до Закону, які передбачають створення, при загальноосвітніх школах соціальної реабілітації, центрів психолого-педагогічної корекції для неповнолітніх, які тривалий час ведуть асоціальний спосіб

життя і не піддаються виховному впливу без застосування примусу. Зазначені “Центри” покликані коригувати протиправну поведінку неповнолітніх, здійснювати їх правове виховання та соціальний захист. Згідно Закону до центру направлятимуться неповнолітні віком від 10 до 14 років за направленням відповідного управління освіти. Тривалість перебування неповнолітніх у центрі психолого-педагогічної корекції не повинно перевищувати одного року. Отже, створення при загальноосвітніх школах соціальної реабілітації, центрів психолого-педагогічної корекції для неповнолітніх сприятиме соціальному захисту і профілактиці правопорушень серед неповнолітніх, які вели антисоціальний спосіб життя.

Разом з тим слід підкреслити що, на сьогодні немає відповідної нормативно-правової бази та організаційного забезпечення цих “центрів”.

Крім цього, слід констатувати, що не всі перераховані вище суб’єкти запобігання злочинності серед неповнолітніх в Україні створені. Ще й досі не працюють такі спеціальні органи та установи – як спеціальні “ювенальні” суди, в яких повинні розглядатись справи про злочини, вчинені неповнолітніми, а також вирішуватись питання щодо направлення неповнолітніх правопорушників та злочинців до спеціальних навчально-виховних та лікувально-реабілітаційних установ.

Центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, заклади охорони здоров’я, створення яких було передбачено Законом ще у 1995 р., вже давно повинні працювати на повну потужність, зважаючи на розповсюдження наркоманії та алкоголізму серед неповнолітніх.

Притулки для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх а також приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ, зокрема, завданням яких є вилучення “дітей вулиці” та неповнолітніх-правопорушників з кримінального середовища, не мають достатнього матеріально-технічного та кадрового забезпечення.

Але, коротко перераховувати недоліки кожної окремої ланки у системі запобігання злочинності неповнолітніх не є завданням цієї роботи. Метою роботи є розкриття не стільки призначення суб’єктів запобігання злочинності, а привернення уваги науковців,

49. Дерябин В.С. Чувства, влечения, эмоции. -Л., 1974.-С.137.

50. Додин Е.В. Организация и формы связи участковых инспекторов милиции с трудовыми коллективами и общественными формированиями в профилактике правонарушений. – К., 1988. – 127 с.

51. Додонов Б.И. В мире эмоций. - К.: Политиздат, 1978. – 139 с.

52. Додонов Б.И. Эмоции как ценность. - М.: Политиздат, 1975. – 272 с.

53. Дозорцева Е.Г. Аномальное развитие личности у подростков с противоправным поведением: методология психического исследования и практика // Российский психиатрический журнал. 2000. - №2. - С. 19-31.

54. Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. – М.: Юрид. лит., 1981. – 159 с.

55. Долженков О.Ф., Думко А.Ф., Козаченко І.П. Оперативно-розшукова діяльність як правоохоронна функція. – Одеса: НДРВВ ОІВС, 2000. – 134 с.

56. Драгунова Т.В. Проблема конфликта в подростковом возрасте.- Вопр. Психологии, 1979, т.2, с. 25-38.

57. Душков Б.А. Психология типов личности. - М.: Академия, 1999. - 504с.

58. Дюркгейм Є. Самоубийство. Социологический этюд. – С.Пб.: Союз, 1998. – 267 с.

59. Егорова Е.Б. Коррекция отклоняющегося поведения подростков в зависимости от особенностей их познавательных интересов: Дис... канд. пед. наук. – Славянск, 1994. – 159 с.

60. Елканов С.Б. Воспитание и самовоспитание ответственности у подростков: Автор. дис. канд. психолог. наук. – М., 1971. – 26 с.

61. Емельянов В.П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями. – Саратов: изд. СГУ, 1980. – 163 с.

62. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. – М.: Норма, 1996. – 611 с.

63. Жаворонков Г.Н. Психологическое состояние неадекватной защищенности как один из факторов детских правонарушений: Автореф. дис... канд. психолог. наук. - М., 1974. – 24 с.

64. Журкина А.Я. Возрастные особенности учащихся. – М.: Педагогика, 1975. – 127 с.

для институтов физической культуры / Под ред. Я.М. Коца. – М.: Физкультура и спорт, 1986. – С. 197.

37. Воронков Б.В. Острые аффективные реакции и нарушения поведения. // Особенности психических отклонений у подростков. – СПб.: Питер, 1993. – 193 с.

38. Вострокнутов Н.В., Василевский В.Г. Патологическое агрессивное поведение детей и подростков. Комплексная оценка на этапах возрастного психологического развития // Российский психологический журнал. – 2000. – №2. – С. 12-19.

39. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.4. Детская психология / Под ред. Д.Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984. – 423 с.

40. Ганзен В.А. Системные описания в психологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 175 с.

41. Ганнушкин П.Б. Клиника психопатий, их статика, динамика, систематика. – М.: Север, 1933. – 564 с.

42. Ганнушкин П.Б. Избранные труды – М.: Медицина, 1964. – С. 121-229.

43. Глинский Я.И. Социология девиантного поведения и социального контроля. – М., 1996. – С. 485-514.

44. Грінченко Б.С. Словар української мови. В 4-х томах. -К.: Либідь, 1997. Т.-1. - 367 с.

45. Гульдман В.В. Основные типы мотивации противоправных действий у психопатических личностей // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология, 1984. – №1. – С. 31-45.

46. Гульдман В.В. Психологические механизмы формирования суггестивных мотивов противоправных действий у психопатических личностей // Психические расстройства, не исключаяющие вменяемости. – М., 1984. – С. 17-19.

47. Гурьева В.А., Гиндикин В.Я., Исаченкова М.П. К изучению клинических особенностей психопатоподобной шизофрении в детском и подростковом возрасте // Журн. невропатологии и психиатрии. – 1980. – вып.10. – с. 1532-1535.

48. Гурьянова Е.Я., Михальчик Т.С. Проблемы психического развития ребенка / Под ред. Гамезо М.В., Матюхиной М.В., Михальчик Т.С. – М.: Просвещение, 1984. – С. 47-63.

співробітників правоохоронних органів, працівників навчальних закладів і громадськості, до вирішення проблем акцентуованих неповнолітніх з розгальмованістю потягів, яким особливо необхідна допомога всього суспільства.

Як бачимо, запобігання являє собою раціональний і гуманний засіб боротьби з правопорушеннями, що передбачає не покарання, а передусім вдосконалення умов життєдіяльності людей і їх виховання, щоб жодна людина не проходила повз будь-які, навіть незначні, правопорушення, повз відхилення від норм суспільної моралі. Запобігання таким проявам, коли вони перебувають ще в початковому стані, є одним із найважливіших елементів профілактичної роботи серед населення.

Суспільство значно більше зацікавлене в тому, щоб не допустити вчинення правопорушень, ніж у застосуванні покарання до винних після того, як вони заподіяли збитки існуючим суспільним відносинам та суб'єктам цих відносин. Не слід забувати, що шлях до протиправних діянь здебільшого починається з незначних вчинків – пияцтва, неухважного ставлення до своїх товаришів, лихослів'я, бешкету, тощо. А тому, своєчасне реагування на факти відхилення від норм громадської поведінки, ще у підлітковому віці (11-15 років) є запорукою успішної протидії злочинності та іншим правопорушенням.

Здійснення запобіжної діяльності забезпечує не тільки захист суспільних відносин від небезпечних посягань, але також захист нестійких членів суспільства від подальшої моральної деградації, оскільки це не дає їм стати злочинцями, тим самим позбавляє їх від неминучого наслідку злочину у вигляді відповідного покарання.

Саме тому, профілактика злочинності є головним напрямом і практичною задачею всіх різноманітних зусиль держави і суспільства в сфері протидії антигромадським злочинним проявам.

Отже, для успішного здійснення означеної діяльності повинна бути відповідна нормативна база. По-перше, приведені у відповідність до нинішнього часу й умов чинні законодавчі акти. По-друге, прийняті нові нормативні акти та документи, що регулюють межі втручання державних органів, громадських формувань та організацій, інших суб'єктів попереджувальної діяльності у сферу прав

осіб, що підлягають профілактиці.

Відзначаючи практичну значимість законодавства щодо запобігання злочинності, слід разом з тим визнати недосконалість існуючого правового регулювання цього питання. Основним недоліком, як ми вже зазначали, є не систематизованість правових норм, що мають профілактичне значення. Те, що вони містяться у різних правових актах, виданих у різний час і на різних рівнях, ускладнює їх використання на практиці, збільшує можливість різночитання, неправильного тлумачення, помилок у застосуванні та інших небажаних наслідків. Тому вже сьогодні необхідно прийняти новий закон про запобігання злочинності серед неповнолітніх, в якому, згідно з сучасними реаліями та вимогами, знайшли б відображення завдання і основні принципи цієї діяльності, права і обов'язки всіх суб'єктів запобігання злочинності (а не тільки спеціальних органів, служб та установ), основні її рівні і сфери, юридично значимі форми, заходи і засоби запобігання протиправним діям серед неповнолітніх та інші питання. Вважаємо, що з прийняттям такого закону роль спеціальних органів та установ у запобіганні і злочинності неповнолітніх також істотно зросте.

На кінець, не потребує обґрунтування, положення про те, що неповнолітні правопорушники та злочинці – це особлива проблема для держави і суспільства. Тому, в сучасних умовах, роль нормативних актів, які регулюють функції державних органів та інших спеціальних органів та установ, що займаються неповнолітніми, повинна зростати, оскільки тільки держава визначає соціальний статус неповнолітніх в суспільстві, забезпечує особі можливість для всебічного розвитку, здійснює соціальний та правовий захист кожної людини.

1.2. Підлітковий вік і рання делінквентність особистості

Підлітковий чи середній шкільний вік визначається вченими як період онтогенезу, що відповідає переходу особистості від дитинства до дорослості. Його вікові межі сягають від 10-11 років до 14-15 років. Учені відносять підлітковий вік до критичного періоду онтогене-

24. Бехтерев В.М. Психопатия (психонервная раздражительная слабость) и ее отношение к вопросу о времени. – Казань, 1986. – 611 с.

25. Білоконь М.В. Діти – наше майбутнє... Чи розуміємо це ми? // Міліція України. - 2004. - №3. - С. 2-4.

26. Блейхер В.М., Крук И.В. Толковый словарь психиатрических терминов / Под ред. канд. мед. наук С.Н. Бокова. – Воронеж: Изд-во НПО "МОДЭК", 1995. – 640с. С. 456.

27. Боев И.В. Пограничная аномальная личность. -Ставрополь, 1999. – 362с.

28. Божович Л.И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / Под ред. Д.И. Фельдштейна. – М.: Международная педагогическая академия. – 1995. – 212 с.

29. Божович Л.И. Личность и ее формирования в детском возрасте. Психологическое исследование. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

30. Болдырев Н.И. Методика воспитательной работы в школе. – М., 1981. - 223 с.

31. Большой толковый социологический словарь. – М.: АСТ, 1999. Т.1 – 544 с.; Т.2 – 528 с.

32. Бугорина Н.Е., Мовчан Н.Г., Казаков В.С., Рыбакова Л.П. Особенности начальных проявлений алкоголизма у подростков (социально-психологический и клинический аспекты) // Журнал невропатологии и психиатрии. - 1978. - №10. - С. 1569-1572.

33. Васильев В.Л. Юридическая психология. –СПб.: Питер Ком, 1998.– 656 с.

34. Вдовиченко А.А. О типах акцентуации характера у делинквентных подростков // Психологические проблемы психогигиены, психопрофилактики и медицинской деонтологии. - Л., 1976. - С. 23-24.

35. Вісковатова Т.П., Меркулова Ю.В. Особливості діагностики розгальмованості потягів у підлітків-правопорушників // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Міленіум, 2001. - С. 38-40.

36. Волков В.М. Физиологические особенности спортивной тренировки детей школьного возраста // Спортивная физиология. Учебник

совершеннолетних. – М.: Юрид. лит-ра, 1970. – 125 с.

13. Балабанова Л.М. Судебная патопсихология. Вопросы определения нормы и отклонений. – Д.: Сталкер, 1998. – 432 с.

14. Бейсебаев А.Я., Вилкс В.С., Овчинский В.С. Вопросы изучения групповой преступности несовершеннолетних. / Под ред. И.И. Карпеца. – М., 1981, – 72 с. Секретно инв. № 15127.

15. Белкин А.С. Отклонения в поведении школьников. – Свердловск., 1973, – 176 с.

16. Белкин А.С. Теория и методика педагогической диагностики отклонений в поведении школьников: Автореф. дис... д-ра пед. наук. – М., 1981. – 36 с.

17. Берназ В.Д., Меркулова Ю.В. Психопатии и акцентуации характера у подростков как факторы девиантного поведения и методы их коррекции // Сучасні правові проблеми профілактики та розкриття злочинів, які скоюються неповнолітніми. – Донецьк: Донецький інститут внутрішніх справ, 2002. – С.25-29.

18. Берназ Ю.В. Коригування поведінкових реакцій юних правопорушників засобами фізичного виховання // Концепція розвитку галузі фізичного виховання і спорту в Україні. Зб. наук. праць. – Рівне: Ліста, 1999. – С.21-24.

19. Берназ Ю.В. Насилие в семье как фактор воздействия на поведение подростков с акцентуациями черт характера. // Научный вестник ПУДПУ им. К.Д. Ушинского. – Одесса, 2000. – С.16-18.

20. Берназ Ю.В. Психокоррекция стрессов и стрессовых состояний правонарушителей подросткового возраста с психопатиями и акцентуациями черт характера. // Стреси в повседневном житті дітей. – Одесса, 2000. – С. 126-128.

21. Берназ Ю.В., Висковатова Т.П Психопатичні риси особистості неповнолітнього як передумови делінквентної поведінки. // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – Одеса, 1999. №2. – С. 170 – 176.

22. Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание. – М., 1986. – 420 с.

23. Бехтерев В.М. Объективно-психологический метод в применении к изучению преступности // Избранные работы по социальной психологии. – М.: Наука, 1998. – 399 с.

зу, що пов'язано з кардинальними перетвореннями у фізіології, свідомості особистості, її діяльності і системі взаємин [176].

Складні, суперечливі зміни та перетворення, на думку багатьох учених [34, 39, 61, 176, 184] обумовлені вступом підлітків у пубертатний період. Л.С. Виготський [39] вказував на те, що остаточні крапки щодо статевого, загального дозрівання і формування людської особистості у підлітків не збігаються. У цій розбіжності і полягає причина всіх труднощів і протиріч перехідного віку. Зміна фаз розвитку неминуче супроводжується кризами, наявність яких не являє собою відхилення від норми. Будь-яка дитина, на його думку, у період кризи стає відносно важковиховуваною, у порівнянні із самою собою в період "стабільного віку". Протиріччя в психічному розвитку в кризовому періоді виражаються в сполученні руйнівних і конструктивних процесів. Автор указує, що негативний зміст розвитку в переломні періоди - тільки зворотна сторона позитивних змін особистості, що складає головний і основний зміст всякого критичного віку. Втрату сформованих у молодшому шкільному віці інтересів, негативізм, опозиційність відносять до проявів негативної фази пубертатного періоду. Створення нової моралі, нової системи цінностей, оволодіння особистості підлітка дорослими соціальними формами відносин – вчені відносять до проявів його позитивної фази. При цьому підкреслюється умовність такого розмежування, оскільки руйнівні процеси найтіснішим чином пов'язані з творчими процесами і не мають чіткої послідовності і меж.

Ганна Фрейд [199] головною особливістю підліткового віку вважає особистісну нестабільність. Вона відзначає, що підлітки винятково егоїстичні, вважають себе центром Всесвіту і єдиним предметом, гідним інтересу. У той же час ні в одному з наступних періодів свого онтогенезу вони не здатні на глибоку відданість і самопожертву. З одного боку, підлітки з ентузіазмом включаються в життя суспільства, а з іншого боку - вони наділені прагненням до усамітнення. Нею відзначене коливання між сліпим підпорядкуванням особистості підлітка вимогам лідера і великим бунтом проти будь-якого тиску і влади над ним. Підлітки егоїстичні і матеріалістичні, але в той же час сповнені піднесеного настрою, ідеалізму.

За її спостереженням підлітки аскетичні, вони можуть раптово занурюватися в розбещеність самого примітивного характеру. Іноді їх поведінка по відношенню до інших людей груба і безцеремонна, хоча й самі вони неймовірно емоційно ранимі. Їхній настрій коливається між сяючим оптимізмом і самим похмурим песимізмом. Іноді підлітки трудяться з невичерпним ентузіазмом, а іноді повільні й апатичні.

Серед багатьох особистісних особливостей, властивих підлітку, Р.Бернс [22] особливо виділяє в них почуття дорослості, що формується, і "Я - концепцію". Автор пише, що підліток об'єктивно не може включитися в доросле життя, але прагне до нього і претендує на рівні з дорослими на це право. Нова позиція підлітка виявляється в різних аспектах, найчастіше в зовнішньому вигляді, манерах поведінки.

Зовнішній вигляд підлітка частіше стає джерелом постійних непорозумінь і навіть конфліктів у сім'ї. Батьків не влаштовують ні молодіжна мода, ні ціни на речі, які так потрібні їх дитині. А підліток вважає себе унікальною особистістю і в той же час прагне зовні нічим не відрізнитися від однолітків. Бажання рахуватися з групою, нічим не виділятися, що добре відповідає потребам у безпеці, психологи розглядають як механізм психологічного захисту і називають його соціальною мімікрією [9, с. 27].

Наслідкування дорослих, як вважають деякі учені [28; 184; 198], не обмежується манерами й одягом. Наслідкування йде і по лінії розваг, романтичних відносин. Незалежно від змісту цих відносин копіюється "доросла" форма: побачення, записки, поїздки за місто, дискотеки і т.п.

Об'єктивним проявом дорослості є поява почуття дорослості - відношення підлітка до себе як до дорослого, уявлення, відчуття себе якоюсь мірою дорослою людиною. Ця суб'єктивна сторона дорослості вважається центральним новоутворенням підліткового віку. Почуття дорослості - особлива форма самопізнання. Воно виявляється й у прагненні до самостійності, бажанні відмежувати якісь сторони свого життя від втручання батьків. Це стосується питань своєї зовнішності, відносин з ровесниками, інколи навчання. Підлітки не сприймають контролю з боку дорослих за їх успі-

В И К О Р И С Т А Н А Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Абакумова А.Г., Тройнина Е.М. К вопросу о разрушающем поведении подростков // Саморазрушающее поведение у подростков. – Л.: Наука, 1991. – С. 17 – 29.

2. Абрамович Г.Б. Организация оперативно-профилактической работы и работы детских комнат милиции по предупреждению преступности несовершеннолетних // О причинах преступности несовершеннолетних в Одесской области и мерах по ее искоренению. - Одесса, 1969. - С.48-55.

3. Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. – М.: Госюриздат, 1980.– 526 с.

4. Александров А.А. Нарушение поведения у подростков как один из критериев оценки степени психопатизации // Патологические нарушения поведения у подростков. – Л., 1973. – С. 37 – 48.

5. Алемаскин М.А. Воспитательная работа с подростками. – М., 1979. – 74 с.

6. Антонян Ю.М. Преступники с психологическими аномалиями, совершившие преступления в подростковом возрасте // Проблемы совершенствования индивидуальной профилактики правонарушений несовершеннолетних. - М., 1984. -С. 5-7.

7. Антонян Ю.М., Бародин С.В. Преступность и психические аномалии. – М.: Наука, 1987. – 208 с.

8. Антонян Ю.М., Гульдан В.В. Криминальная патопсихология. – М.: Наука, 1991. – 246 с.

9. Антонян Ю.М., Первозван В.Б. Исправление и перевоспитание осужденных с психическими аномалиями: Учебное пособие. – М., 1985. - 80 с.

10. Аршавский И.А. Основы возрастной периодизации. // Возрастная физиология. В серии «Руководство по физиологии». - М.: Наука, 1975.– 691 с.

11. Асеев В.А. Проблема мотивации и личность. - М.: Наука, 1974. – С. 118-125.

12. Астемиров З.А. Уголовная ответственность и наказание не-

ком на основі принципу поваги до його особистості, дотримання особливого стилю спілкування: вимогливо-доброчинного, поважно-розуміючого.

Психологічними умовами запобігання делінквентності підлітків є система психокорекційних засобів: проведення семінарів з підвищення рівня психологічних знань у працівників міліції, розвиток пізнавальної сфери і інтелектуальних здібностей підлітків, підвищення пізнавальних інтересів підлітків; поліпшення їх емоційного стану. Методами їх реалізації є: лекції, бесіди, дискусії, круглі столи і т.п.; активні форми психологічного впливу на підлітка (сюжетно-дидактична гра, ділова гра); заняття з фізичної культури (рухливі ігри) тощо.

Встановлено, що застосування системи корекційно-профілактичної роботи: 1) знижує у підлітків потребу в розгальмуванні потягів, сприяє запобіганню вчиненню ними правопорушень; 2) тим ефективніше, чим раніше в онтогенетичному розвитку воно розпочає; 3) навчання використанню системи повинно проводитися не тільки серед учителів, батьків, але, в першу чергу, серед працівників правоохоронних органів.

Подальший напрямок дослідження ми вбачаємо в проведенні додаткової дослідницької роботи із застосування розробленої нами системи в загальноосвітніх школах, закладах соціальної реабілітації і професійно-технічних училищах соціальної реабілітації.

шністю, виконанням домашніх завдань і т.п. Крім того, вони виявляють власні смаки, погляди, оцінки, свою лінію поведінки. Оскільки в підлітковому віці все у певній мірі нестабільно, то їх погляди можуть змінюватися дуже, а інколи вони навіть сильно емоційно можуть захищати протилежну своїй точку зору [29; 104; 176].

Почуття дорослості, на думку Л. І. Божович [28], пов'язано з етичними нормами поведінки, що засвоюються дітьми в цей час. З'являється моральний "кодекс", що диктує підліткам чіткий стиль поведінки в дружніх відносинах з однолітками. Підлітковий кодекс товариства інтернаціональний по своїй сутності. У підлітків існують основні неписані правила дружби: взаємна підтримка, допомога у випадку нестатку, впевненість у другові, довіра до нього, захист друга в його відсутність, прийняття успіхів друга, емоційний комфорт у спілкуванні. Причиною того, що підліток багато в чому непослідовний і суперечливий, є здебільшого те, що він часто сам відступає від прийнятих правил, але від друзів він очікує неухильного їх дотримання.

Пізнання себе, своїх особистісних якостей, призводить до формування когнітивного (пізнавального) компонента "Я - концепції" підлітка. З ним пов'язані ще два компоненти - оцінний і поведінковий. Для підлітка важливо не тільки знати, який він є насправді, але і на скільки значимі його індивідуальні особливості. Оцінка своїх якостей залежить від системи цінностей, що склалася головним чином, завдяки впливу сім'ї й однолітків. Нестійкість, мінливість усього життя на початку і в середині підліткового віку призводить до мінливості його уявлень про себе [21, 189].

Крім "реального Я", "Я - концепція" містить у собі "Я - ідеальне". При високому рівні домагань і недостатньому усвідомленні своїх можливостей ідеальне "Я" може занадто сильно відрізнятись від реального. Тоді усвідомлений підлітком розрив між ідеальним образом і реальним своїм положенням приводить до появи непевності в собі, що зовні може виражатися у вразливості, впертості, агресивності. Коли ідеальний образ уявляється досяжним, він спонукає до самовиховання. Підлітки не тільки мріють про те, які вони будуть у найближчому майбутньому, але і прагнуть розвинути в собі бажані якості. Наприкінці підліткового віку, на межі з періодом ранньої юності, уяв-

лення про себе стабілізуються й утворюють цілісну систему - "Я - концепцію". У частини хлопчиків та дівчат "Я - концепція" може формуватися пізніше - в старшому шкільному віці [199].

Л.І. Уманський [188] виділив наступні критерії розвитку підліткових груп: 1) єдність мети, мотивів, ціннісних орієнтації членів групи, що визначає її моральну спрямованість, 2) організаційну єдність, 3) групову підготовленість у певній сфері діяльності, 4) психологічну єдність. Дифузна група, що має найнижчий рівень розвитку, існує тільки формально і не має ні однієї з цих характеристик. Прикладом може служити клас у новій школі, набраний з дітей з різних шкіл, які ще не знають одне одного. Більш розвинута група - асоціація, вона має загальну мету і структуру. Групі-кооперації притаманні єдність цілей і діяльності, груповий досвід і підготовленість. На його думку, найбільш розвинуті такі групи як корпорація і колектив. Вони відповідають усім критеріям, приведеним вище; різниця між ними полягає в моральній спрямованості. Для корпорації характерні: груповий егоїзм, індивідуалізм, протиставлення себе іншим групам. Корпорацією може стати добре організована дворова компанія, що закріплює за собою територію і воює із сусідніми за собою територію і ворогує з сусідніми групами, асоціальна група, члени якої роблять більш-менш серйозні правопорушення, наприклад, крадіжки. Корпорація може виникнути й у класі. Така замкнута група, згуртована загальними інтересами, навіть будучи високоінтелектуальною, завжди відчужена, трохи ворожа стосовно інших дітей. Колектив більш відкритий і доброзичливий до тих, хто в нього не входить. Тут не буває відгородженості, кастовості, групового егоїзму. У колективі переважають відношення взаємодопомоги і взаєморозуміння, завдяки цьому вони більш ефективніші, ніж в інших групах, погоджуються загальні задачі, обговорюються труднощі і вони не викликають дезорганізованості. Емоційна сумісність членів колективу дозволяє створити в групі сприятливу психологічну атмосферу.

Якщо підліток попадає в групу з досить високим рівнем соціального розвитку, то це благотворно позначається на розвитку його особистості. При незадоволеності внутрішньогруповими відносинами він шукає собі іншу групу, більш адекватну його запитам

тільки з боку однолітків, але і дорослих, у першу чергу батьків і вчителів.

Для усіх випробуваних, які навчаються на «відмінно», розгальмованість потягів залежить від їхнього психічного стану. У невстигаючих підлітків виявлено негативний психічний стан – фрустрацію, яка є домінуючою у всіх їх групах. У стані фрустрації, ведуче місце займають невротичність, спонтанна агресивність і особистісна тривожність. Чим більше виражена фрустрація, тим сильніша вираженість прояву розгальмованості потягів у психопатичних і акцентуйованих підлітків, що невстигають у навчанні. Виявлено значну вираженість фрустрації в підлітків, що навчаються на «відмінно». Даний стан негативно позначається на виборі потягів і формах їхньої реалізації, сприяючи формуванню не тільки психопатичних і акцентуйованих рис характеру, але і розгальмуванню самих потягів, що може розглядатися як схильність до скоєння правопорушень.

Запропоновано тактику та систему корекційно-профілактичної роботи з підлітками, схильними до делінквентної поведінки: 1) цілеспрямована діяльність з використанням в основному тільки сил і засобів, характерних для органів МВС, систематичне підвищення співробітниками МВС, що мають безпосереднє відношення до підлітків, рівня психологічних знань, психологічної компетентності в роботі з ними; 2) тактика роботи з запобігання правопорушенням має враховувати те, що делінквентність неповнолітніх тісно пов'язана з акцентуаціями рис характеру і розгальмованістю потягів, і в деяких типів акцентуацій рис характеру існує низька стійкість щодо несприятливого впливу оточення; 3) підліткова делінквентність має здебільшого соціально-психологічні причини, зокрема недоліки у вихованні, що допускаються як у школі, так і сім'ї; 4) психологічною особливістю заходів щодо переорієнтації і роз'єднання груп неповнолітніх є те, що інспекторський склад карного розшуку має можливість у випадках необхідності вводити в їхній склад агентиру, довірених осіб, що можуть стати для підлітка референтними особами, змінити його ціннісні орієнтації і внести позитивні зміни у мотиваційно-потребову сферу; 5) психологічною особливістю етапу ранньої профілактичної роботи є побудова взаємин з підліт-

У результаті аналізу спеціальної юридичної, психологічної літератури, практики роботи працівників органів МВС України з неповнолітніми правопорушниками, з підлітками схильними до скоєння злочинів виявлено, що негативну роль в цьому відіграють психопатичні риси, акцентуації характеру особистості, і, найперше, розгальмованість її потягів. На сьогодні відсутні дослідження психологів, присвячені вивченню впливу розгальмованості потягів підлітків на їх поведінкові реакції, делінквентність.

В роботі дається визначення поняття “розгальмованість потягів”, яке уявляється як особливий психічний стан, що проявляється в недостатній здатності суб'єкта здійснювати внутрішній контроль над поведінковими реакціями внаслідок недиференційованості, неусвідомленості чи недостатньої усвідомленості ним власних потреб і, який обумовлює негативну форму реалізації активності.

Виділено три рівні розгальмованості потягів у підлітків (високий, середній, низький) і три ступені «ризик» щодо їх схильності до правопорушень. Встановлена пряма залежність між рівнем розгальмованості потягів і ступенем ризику щодо правопорушень.

Найбільш виражені у встигаючих учнів, в порядку зростання, наступні типи акцентуацій: істероїдний, гіпертимний, сенситивний, психастенічний, а найменш виражені - конформний, циклоїдний, шизоїдний, нестійкий, епілептоїдний типи психопатій і акцентуацій рис характеру. Виявлено психологічну схильність до делінквентності в підлітків, які навчаються на «відмінно» і часто проявляють агресивність. Вона властива істероїдним і гіпертимним типам, являє собою підвищену небезпеку щодо скоєння ними правопорушень. Групи «ризик» складають особи не стільки за показниками їхнього навчання, скільки за індивідуально-психологічними особливостями підлітка з урахуванням домінування того чи іншого типу психопатій і акцентуацій рис характеру. Провідною потребою, яка у випадку нереалізації призводить до делінквентності, є потреба в колективній і індивідуальній любові, увазі, розумінні внутрішніх проблем підлітка, теплота і сердечність до нього не

[104, с. 187].

На думку багатьох вчених [10; 28; 61; 199], дуже значимою для підлітків є сфера їх відносин з дорослими, насамперед, з батьками. Вплив батьків у цьому віці вже у значній мірі обмежений, тому що їм не вдається охопити всі сфери життя своєї дитини, як це було в молодшому шкільному віці, але його значення важко переоцінити. Думка однолітків звичайно найбільш важлива для підлітків в питаннях дружніх міжстатевих відносин між хлопчиками і дівчатками, у питаннях, пов'язаних з відпочинком, молодіжною модою, сучасною музикою і т.п. Але ціннісні орієнтації підлітка, розуміння ним соціальних проблем, моральні оцінки подій і вчинків залежать у першу чергу від позиції батьків. У той же час, проживаючи спільно з батьками, знаходячись у сфері їхньої любові і турботи, думки, вони мають сильне бажання бути самостійними, рівними з ними в правах. Те, як складуться відносини в цей важкий для обох сторін період, залежить головним чином, від стилю виховання, що склалося в сім'ї, і можливостей батьків перебудуватися – прийняти почуття дорослості своєї дитини.

Крім того, у сімейних відносинах важливі очікування батьків, турбота про підлітка, послідовність вимог щодо нього і, звичайно, емоційність цих відносин - любов, прийняття чи неприйняття підлітка.

Як вважають деякі вчені [27; 61; 80; 100], відносини з іншими дорослими – теж найбільш важлива сторона життя підлітків. Якщо потреба в повноцінному спілкуванні зі значимими дорослими й однолітками не задовольняється, у них з'являються складні переживання. Ці переживання можуть бути пом'якшені і навіть зовсім зняті: конфлікт підлітка у класі з іншими може бути компенсований спілкуванням з батьками чи улюбленим вчителем; відсутність розуміння й емоційного тепла в сім'ї приводить підлітка в групу однолітків, де він знаходить необхідні йому відносини і розуміння. Саме в цей період, на їхню думку, в особистості появляється потреба в активному, самостійному, творчому пізнанні, що може бути реалізована й у навчальній діяльності. На думку Д. Б. Ельконіна [208], молодший підлітковий вік сензитивний до переходу навчальної діяльності на більш високий рівень. Навчання може отрима-

ти для підлітка новий особистісний смисл - стати діяльністю з самоосвіти і самовдосконалення. На жаль, це трапляється не дуже часто. Керувати інтересами підлітка можуть у цьому напрямку дослі (любимі вчителі і батьки), які щирі і захоплені своєю справою. Спонукаючи підлітка до додаткових занять, визначених навчальним предметом, вдається тільки дотримуючись певних пересторог: зайвий тиск з боку вчителів, дорослих призводить до протилежної реакції - небажання робити те, що їм нав'язують ззовні, під тиском.

У нормальних умовах процес засвоєння моральних і правових норм поведінки закінчується в підлітковому віці (до 14-16 років). Ця обставина враховується законодавцем, що встановив часткову кримінальну відповідальність (за убивства, крадіжки, грабежі, розбої, зґвалтування й інші небезпечні злочини) з 14 років і повну кримінальну відповідальність за всі злочини, передбачені карними законами, - з 16 років. Протиправну поведінку підлітків, що не досягли віку кримінальної відповідальності прийнято називати суспільно небезпечною чи делінквентною поведінкою [31].

Поняття делінквентності у вітчизняній науці використовується порівняно рідко. Найближчим до нього за змістом і використанням у науковій літературі є поняття девіантності. Саме його, як правило, використовують для позначення різних проявів порушень поведінки неповнолітніх. Девіантність (лат. *deviatio* - відхилення) вживається в двох значеннях: 1) як індивідуальний акт поведінки, вчинок, діяльність людини, що не відповідає соціальним нормам, загально визнаним шаблонам, стандартам, що були встановлені чи фактично склалися в суспільстві; 2) як явище, що історично виникло і виражається у відносно розповсюджених, масових формах людської діяльності, що не відповідає встановленим у суспільстві нормам [175].

Соціальні відхилення в поведінці можуть бути самими різними. Вони, наприклад, можуть розрізнятися в залежності від типу норми, що порушується (право, мораль, етика і т.п.). Вчинок може бути нестандартним чи консервативним, типовим чи не типовим, випадковим чи закономірним. Найбільш стійкі і небезпечні для суспільства й особистості соціальні девіації складають явища соціаль-

ної реабілітації нами розроблений алгоритм її застосування, що включає два блоки, заснованих на етапах проведення системи КПР: організаційно-методичний і профілактико-виконавський.

Розроблена і представлена зразкова сітка годин і тематика лекційних занять з підвищення рівня психологічних знань для інспекторів кримінальної міліції у справах неповнолітніх і дільничних інспекторів міліції, що можуть бути використані також для вчителів і батьків.

Проведений порівняльний аналіз показників, що вивчалися, у невстигаючих підлітків, у порівнянні з однолітками, що навчаються на «відмінно», не виявило залежності психічного стану і схильності до розгальмованості потягів від успішності в навчанні. У той же час, від успішності в навчанні залежить не сама наявність фрустрації, а рівень її вираженості: у відмінників - він середній, у невстигаючих - високий.

Невстигаючих і відмінників у підлітковому віці варто розглядати як потенційних представників груп «ризик» по скоєнню правопорушень внаслідок розгальмованості потягів. Однак ступінь вираженості самого ризику сильніше в невстигаючих підлітків, ніж у відмінників.

Ефективність застосування системи корекційно-профілактичної роботи ми вбачаємо в наступному:

- впровадження системи корекційно-профілактичної роботи знижує в підлітків потребу в розгальмуванні потягів, що сприяє попередженню скоєння ними правопорушень;
- система корекційно-профілактичної роботи тим вища, чим у більш ранній термін онтогенетичного розвитку вона почата;
- навчання з використання системи повинно проводитися не тільки серед учителів, батьків, але в першу чергу, серед працівників правоохоронних органів.

ально-психологічні причини, зокрема недоліки у вихованні, що допускаються як у школі, так і сім'ї: від 30 до 85% делінквентних підлітків, виростають у неповній сім'ї, тобто без батька, чи в сім'ї деформованій – з вітчимою чи мачухою, які недавно з'явилися, в сім'ї з антигромадською спрямованістю, чи в сім'ях, де процес виховання замінений на процес відкупку матеріальними благами;

- психологічною особливістю заходів щодо переорієнтації і роз'єднання груп неповнолітніх інспекторський склад карного розшуку має можливість у випадках необхідності вводити в їхній склад агентуру, довірених осіб, які можуть стати для підлітка референтними особами, змінити його ціннісні орієнтації і внести позитивні зміни. у мотиваційно-потребову сферу;

- психологічною особливістю етапу ранньої профілактичної роботи є побудова взаємин із підлітком на основі принципу поваги до його особистості, дотримання особливого стилю спілкування: виможливо-доброзичливого, поважно-розуміючого.

Виходячи з психологічних особливостей тактики проведення профілактичної роботи, нами розроблена система корекційно-профілактичної роботи (КПР) з підлітками, схильними до розгалуженості потягів з запобігання даного явища, що включає 4 етапи: організаційно-діагностичний, методичний, профілактичний, виконавчий.

У систему корекційно-профілактичної роботи входять: проведення семінарів з підвищення рівня психологічних знань (психологічної культури) у працівників міліції, що тісно контактують у своїй діяльності з підлітками; розвиток пізнавальної сфери й інтелектуальних здібностей у підлітків, з метою розвитку й удосконалення пізнавальної діяльності, підвищення пізнавальних інтересів у підлітків, що сприяє утвердженню власного "Я", поліпшенню емоційного стану: методами і засобами КПР, обраними при лекційно-профілактичній роботі: лекції, бесіди, дискусії, круглі столи і т.д.; при психологічному впливі на підлітка: сюжетно-дидактична гра, ділова гра; методи і засоби фізичної культури (рухливі ігри).

З метою практичного застосування системи корекційно-профілактичної роботи правоохоронними органами, що працюють з неповнолітніми, учителями загальноосвітніх шкіл і шкіл соціаль-

ної патології. Це, як правило, злочинність, пияцтво, наркоманія, проституція, порнографія, самогубство й ін. Конкретно, до девіантної поведінки відносять саме такі негативні явища. Однак, різні форми соціальної творчості (наукової, технічної, художньої і т.п.) можна розглядати як одну з форм девіантності, а саме, новаторство нерозривно пов'язано з подоланням, порушенням існуючих норм, типів діяльності.

Делінквентність – від лат. *delinquo* – це провина, здійснення провини, а більш академічно – психологічна тенденція до правопорушень [151, с.7]. Ми думаємо, що в психологічній і кримінологічній літературі саме його доцільно використовувати для характеристики порушення норм поведінки серед неповнолітніх, котрі не досягли віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, а тому не є злочинцями. З іншого боку, цим терміном охоплюються і менш тяжкі прояви девіацій підлітків, серед яких: небажання вчитися, прогули шкільних занять, вживання алкоголю, паління й ін.

Вперше ж на науковому рівні сутність поведінки, що відхиляється від певних норм, під терміном „анемія” описав французький соціолог Е. Дюркгейм [58, с. 200] у 1897 році у своїй роботі „Самогубства”. Відтоді вчені дискутують на тему поведінки з відхиленнями, намагаючись знайти для нього найбільш точне, змістовне і коротке визначення. Проте, до остаточної загальної думки щодо даного явища не прийшли. Так, деякі з них дотримуються позиції Е. Дюркгейма, що "при нормальних умовах функціонування суспільства, девіантна поведінка зустрічається не так вже і часто. Але в умовах дезорганізації, разом з послабленням нормативного контролю з боку громадськості, кількість ймовірних її проявів зростає разом зі зростанням частоти міжгрупових і внутрішньогрупових конфліктів при масштабних змінах у суспільстві" [58, с. 189].

У 60-і роки ХХ сторіччя з'явилися дещо інші погляди на зазначені проблеми, оскільки це стало популярним на Заході в зв'язку з роботами відомого канадського й американського соціального публіциста Е. Гофмана. У своїх роботах „Поведінка в громадських місцях” і „Клеймо” автор сформулював концепцію так званої „стигматизації” (від лат *stigma* - клеймо). "Стигма - це фізична чи соціальна ознака, за допомогою якої починають з певних причин нази-

вати соціальні явища і їх носії з метою надання їм негативної оцінки. Наприклад, певній особистості надається стигма (кличка) за який-небудь її фізичний недолік чи за скандальну репутацію і т.п. Ці епітети настільки девальвують соціальну ідентичність даної особистості, що роблять її ім'я непристойним для широкого соціального прийняття. Це примушує носія стигми до девіантної поведінки, як реакції на здійснену щодо нього несправедливість, що, у свою чергу, приводить до його подальшої ізоляції, логічного обгрунтування потреби в заходах щодо його примусового виправлення, а то й покарання" [202, с.296]. У психологічній літературі іноді використовують поняття „аномалія" як відхилення від норми поведінки, але воно не закріпилося в науковій практиці. Замість нього загальноживаним сьогодні є термін „девіантна поведінка". Так, у психологічному словнику за редакцією А.В.Петровського і М.Г. Ярошевського поведінка, що „відхиляється”, трактується як „система вчинків чи окремих вчинків, що суперечать прийнятим у суспільстві правовим чи моральним нормам" [163, с. 257-258]. Психологічний словник за редакцією В.П. Зінченко і Б.Г. Мещерякова [162, с.85] містить статтю „девіантна (з відхиленнями) поведінка", у якій цей феномен трактується як „дія, що не відповідає офіційно встановленим нормам або ж нормам, що фактично склалися в даному суспільстві (суспільній групі) чи очікуванням". Останнє веде до певної ізоляції, необхідності в лікуванні, застосуванні заходів чи виправлення покарання. Основними видами девіацій називаються злочинність, алкоголізм, наркоманія, самогубство. На нашу думку, у випадку проявів злочинної поведінки, варто вживати термін "делінквентна поведінка", а не "девіантна".

При аналізі літературних джерел з цієї проблеми зустрічаються відмінності в розумінні явища, яке можна звести до наступних основних напрямків.

Перший напрямок – девіантні відхилення, що виникають у біологічній сфері і базуються на порушеннях головного мозку. Родоначальником цього напрямку є німецький психіатр Е. Крепелін [214], який розробив чітку систематику психічних захворювань, що базується на нозологічному принципі, описав характерні фізичні і психічні прояви психічних захворювань, типові ознаки їх проті-

- впровадження системи КПП знижує в підлітків потребу в розгальмуванні потягів; потреби реалізуються методами і засобами, що відповідають вимогам моральних норм нашого суспільства, що сприяє попередженню скоєння ними правопорушень і соціально-небезпечної поведінки;

- ефективність КПП тим вища, чим у більш ранній термін онтогенетичного розвитку вона розпочата;

- навчання з використання системи повинно проводитися не тільки серед учителів, батьків, але в першу чергу серед працівників правоохоронних органів;

- бесіди з працівниками правоохоронних органів (дільничними інспекторами міліції і співробітниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх) підтверджують отримані нами результати.

* * * *

Психологічними особливостями тактики роботи з запобігання правопорушенням неповнолітніми підлітками з розгальмованістю потягів є:

- цілеспрямована діяльність з використанням в основному тільки сил і засобів, характерних для органів МВС, при систематичному підвищенні співробітниками служб, що мають безпосереднє відношення до підлітків, рівня психологічних знань;

- у визначенні детермінанти правопорушень необхідно враховувати динамічний зв'язок і взаємозалежність умов життєдіяльності і соціальної ситуації розвитку підлітка, що впливають на його пристосування до умов середовища, його психофізіологічні особливості і можливості;

- у тактичній роботі з запобігання правопорушенням варто враховувати те, що делінквентність неповнолітніх тісно пов'язана з акцентуаціями рис характеру і розгальмованістю потягів: при наявності в підлітків деяких типів акцентуацій рис характеру існує менша стійкість у відношенні несприятливого впливу безпосереднього оточення, велика піддатливість пагубним впливам;

- підліткова делінквентність у переважній більшості має суто соці-

встигаючих. У цілому, позитивному впливу КПР були більше піддані відмінники, у порівнянні з невстигаючими. Статистична вірогідність впливу виявлена у відмінників всіх групах, за всіма показниками, різного ступеня значущості. У невстигаючих статистична вірогідність спостерігалася в першій групі за показником вибору негативних реакцій в експерименті; у другий і третій за показниками вибору позитивних і негативних реакцій. При помітних кількісних покращеннях вибору нульових реакцій у всіх трьох групах у невстигаючих підлітків вони не мали статистичної значимості.

У психологічному аспекті отримані результати дозволяють констатувати наступне: даючи відмінникам можливість реалізовувати своє власне «Я» через розвиток їхніх здібностей, зняття нервової напруги засобами фізичної культури, удосконалюючи їх пізнавальну сферу, у першу чергу увагу, пам'ять, мислення, ми знижуємо в них фрустраційні прояви, що є бар'єром для прояву розгальмованості потягів. Отже, не дивлячись на те, що відмінники можуть бути зараховані в групу «ризик» щодо скоєння правопорушень, при адекватно побудованій корекційній роботі вони, вже протягом одного року такої роботи можуть бути виключені з цієї групи. Це положення підтверджується результатами тестування за методикою ДАМ, зміною змісту малюнків і їхньої кольорової гами.

Крім того, підлітки в кінці КПР частіше вибирають негативні реакції, ніж позитивні, і навіть нульові. Це обумовлено тим, що підлітки, які навчаються на «відмінно» при удосконаленні їх пізнавальної сфери і зняття нервової напруги як у школі, так і в сім'ї, мають можливість реалізувати особистісне «Я» через заняття улюбленою справою, розкриття себе у відкритих дискусіях і диспутах. Невстигаючим школярам одного року такої роботи недостатньо, особливо представникам першої групи. Це обумовлено не тільки недостатньою сформованістю у них деяких психічних функцій (пам'ять, увага, мислення), але і слабким рівнем чи повним не засвоєнням програмного матеріалу на ранніх етапах навчання. Висловлення суджень підтверджується результатами виборів векторів потягів у підлітків з різною успішністю в навчанні.

Таким чином, проведене дослідження дозволило зробити наступні основні висновки з проведеного експерименту:

кання, об'єднав групу періодичних психозів у поняття маніакальний і депресивний психоз, вніс значний вклад у вивчення епілепсії і неврозів.

Другий напрямок являє собою пошук причин поведінки, що відхиляється, вивчення так званої „межової психіатрії". Російський учений П.Б. Ганушкін [42, с.195] у своїй роботі про так званий "нормальний характер" пише, "що якщо говорять про характер, то мають на увазі наявність у психіці визначеної дисгармонії". Він обґрунтовує наявність різновидів цієї дисгармонії, виділяючи різноманітні групи.

Інший – правовий підхід базується на пошуках відмінностей у суб'єктів з відхиленнями у поведінці, у злочинців. Започаткував цей напрямок італійський лікар Ч. Ломброзо [123]. У роботі „Людина-злочинець", „Злочини в політиці і революції"; "Жінка - злочин і проституція", "Новітні успіхи науки про злочинця", він, застосовуючи антропометричний метод, а також дані патологічної анатомії, фізіології і психології злочинця, висунув теорію „вроженого злочинця". Злочинність, на його думку, походить від успадкованого частиною людей „атавізму", від „злих інстинктів примітивного людства й інших видів тварин". Рівень цього успадкування визначає рівень злочинів, що рано чи пізно зробить суб'єкт. Автор намагався знайти характерні риси успадкованої злочинності за зовнішніми рудиментарними ознаками (видом черепа, характерною мімікою, поглядом і т.п.) і поведінки (фіксованість свідомості на меті, відсутність морального зворотного зв'язку, рефлексії як оцінки з боку людських принципів).

Крім цих головних ознак, злочинці, на його думку, виявляють себе ще за такими рисами: слабо розвинутим інтелектом і моральними почуттями, злопам'ятством, мстивістю і тваринною жорстокістю, байдужістю до батьківських обов'язків, органічними аномаліями чи епілептоїдним неврозом, хворобливою чутливістю до критичних зауважень, що викликають вибух злості, як розчарування за невдачі, підвищеною агресивністю проти слабких і беззахисних тварин і людей, особливо проти тих осіб, що поведуться дуже чемно. Такі потенційні злочинці схильні до невмотивованих вчинків проти осіб і людства з особливою жорстокістю і цинізмом; жа-

дібністю і скнарністю, упертістю і запереченням своєї провини. Теорія Ч. Ломброзо зазнала жорстокої критики його сучасниками і була відкинута разом з деякими її конструктивними елементами.

Згодом більш популярним став термін „делінквентна поведінка”. Основи теорії делінквентної поведінки викладені в публікаціях Д.Р. Крессі [105], у роботах А.О. Абакумової [1], Б.В. Воронкова [37], В.П. Ємельянова [61], К.Є. Ігошева [73], А.Є. Лічко [120] та ін.

Психіатричний напрямок є на сьогодні найбільш розробленим, тому що він є історичним продовженням нозологічного. Теоретичні основи цього напрямку заклали Ф. Месмер, сьогодні продовжують розробляти цей напрямок Н.В. Вострокнутова і В.Г. Василевський. Так, ці автори, розглядаючи паталогічно-агресивну поведінку дітей і підлітків, серед причин, що викликають останню, називають наростання поліморфізму поведінкових девіацій, психічних порушень, відхилення потягів. Ці порушення приводять до несформованості інтересу до пізнавальної діяльності на основі розвинутої соціальної орієнтації щодо маніпулювання іншими людьми. Вказуються такі ознаки особистості дефіцитарного типу, як "когнітивна дефіцитарність: відсутність здатності до симпатії і підтримки емоційно стабільних відносин; прагнення до примітивних задовольнень потреб без напруги вольових зусиль і праці; нестійкість настроїв, спрямованих в сторону підвищення роздратування і занепокоєння, виражений егоцентризм, надмірна асоціальна поведінка без почуття вини за наслідки своїх вчинків" [38, с.36-37].

К.Г. Дозорцева [53] розглядає аномальний розвиток особистості крізь призму теорії діяльності на таких рівнях: психобіологічному, конвенціональному і на рівні рефлекторної особистості. Описуючи деформаційні процеси на першому рівні, автор відзначає тут вирішальний вплив типологічних властивостей темпераменту на формування психологічної реактивності особистості; підкреслює аномалії агресивності, що наближають її до стеничного й астеничного полюсу, що порушують ситуацію в навколишньому середовищі. На другому рівні — неможливість засвоєння норм поведінки, що сприяє закріпленню установок на агресивну поведінку, їхнє придбання через несформованість звичок довільної поведінки. На рівні

делінквентну поведінку; загальні вимоги до корекційно-профілактичної роботи з запобігання делінквентній поведінці психопатичних підлітків і практичні поради.

Оскільки в профілактичній роботі беруть участь представники громадськості і, у першу чергу, позаштатні працівники внутрішніх справ, студенти вищих навчальних закладів, батьки, нами розроблений банк рухливих ігор для підлітків, що мають негативний емоційний стан, який не залежить від рівня успішності в навчанні, використання якого сприяє не тільки зміні в кращу сторону емоційного стану, але дозволяє підліткові реалізувати себе, свою потребу в самоствердженні, що в кінцевому результаті сприяє зниженню прояву розгальмованості потягів.

По завершенню корекційно-профілактичної роботи було проведено повторне обстеження усіх випробуваних контрольної й експериментальної груп. Отримані результати повторного обстеження дозволили судити про ефективність розробленої нами системи корекційно-профілактичної роботи.

Особливу увагу приділили вивченню внутрішнього психічного стану і, як синтезованого його показника, фрустрації (табл. 3.39).

У контрольній групі показники вираженості фрустрації в підлітків залишилися практично без змін. Незначна різниця в показниках до і після корекції не має статистичної вірогідності. Однак, спостерігається тенденція до збільшення рівнів її вираженості, як у відмінників, так і в невстигаючих. В експериментальній групі показники вираженості фрустрації дозволяють констатувати перехід з високого на середній рівень фрустрації в невстигаючих, а у відмінників із середнього на низький. При цьому зниження рівня фрустрації знаходиться в прямій залежності від груп підлітків, розподілених за типами реакцій. Так, у невстигаючих виявлене покращення має статистичну значимість лише в третій групі ($P < 0,01$), у встигаючих (відмінників) показники покращуються зі збільшенням номера групи, тобто найменш фрустровані підлітки третьої групи, а найбільше — першої групи. Така ж залежність відзначена й у невстигаючих школярів.

Слід зазначити, що корекційна робота в більшій мірі покращила результати третьої групи, ніж першої, як у відмінників, так і в не-

вали весь урок, його фрагмент чи окремий елемент (ігрова ситуація). У 5-6 класах більшість уроків будували на основі сюжетно-дидактичної гри, а в 7-8 – більшість уроків у формі ділової гри. Підліткам, які швидше інших справлялися з основним завданням, пропонувалася індивідуальна картка, що передбачає виконання ігрового завдання, складність якого залежала від успішності засвоєння програмного матеріалу і від рівня його психофізіологічних можливостей, не завищуючи, але і не занижуючи їх.

3. Зниження психофізичної "ціни" уроку в підлітків, що мають психопатичні і акцентуйовані риси характеру, досягалося шляхом проведення в ньому двохвилинних пауз. Перша пауза проводилася у вигляді короткої розвивально-дидактичної гри, що передбачає вільне пересування по класі і можливість виявити особистісне "Я". Обидві паузи дозволили зняти застійні явища, що виникають при тривалому сидінні, інтенсифікувати кровообіг, надходження поживних речовин і кисню в головний мозок, зняти сонливість, млявість і апатію. Приклади розгорнутих конспектів подані в додатку.

Запропоновані уроки, на нашу думку, можуть ефективно застосовуватися і у загальноосвітніх школах, і в школах соціальної реабілітації. Однак, дане твердження вимагає додаткових досліджень безпосередньо в цих навчальних закладах.

В позаурочний час з метою покращення емоційного стану і розвитку в підлітків відстаючих у розвитку психічних функцій застосовувалися рухливі ігри.

Для невстигаючих використовувалися рухливі ігри, що розвивають ту чи іншу психічну функцію.

Для працівників кримінальної міліції у справах неповнолітніх і дільничних інспекторів міліції досить складно визначити наявність психопатичних рис у підлітків, а тим більше визначити їх тип. Як наслідок виникають труднощі у проведенні корекційно-профілактичної роботи з цією категорією підлітків. З метою надання практичної допомоги нами розроблені таблиці з кожного типу психопатій і акцентуацій рис характеру, що найбільш часто зустрічаються в підлітків. У них відбиті: риси, характерні для кожного з типів; ситуації, у яких у підлітків найбільш часто спостерігається психологічний комфорт; фактори, що можуть провокувати

рефлекторної особистості формується самосвідомість, що стає регулятором довільної поведінки. Тут формується ідентифікаційний тип особистості, що орієнтується на певну референтну групу. Автор пише, що відхилення на цьому рівні бувають двох видів: а) нерозвиненість смислових, значеннєвих структур, що веде до відсутності власних переконань, а значить — до певної конформної залежності від найближчого соціального середовища; б) формування вираженої автономної системи орієнтацій, асоціальної за своїм змістом. Корекція останньої зводиться до такої організації соціальних ресурсів, яка б дозволила максимально компенсувати наявні відхилення і запобігла їхньому утворенню в майбутньому.

Психологічний напрямок заснований порівняно недавно і продовжує розвиватися й у наші дні. В. Вунд виходив з того, що "вирішальну роль у діях і вчинках людини відіграє воля, і саме від рівня її сформованості і моральної спрямованості залежить соціальна якість - поведінка людини" [посилка на роботу 75, с.143].

Серед представників цього напрямку можна виділити наступних: Л.А. Ланцова, М.Ф. Шурупова [113]; Я.І. Глинського [43]; Ю.А. Клейберга [87], В.Д. Менделевича [127] і ін.

Автори одноставні в тому, що:

- джерелом девіантної поведінки є наявність у суспільстві розходжень у можливостях задоволення потреб для різних соціальних груп;

- слабкі і випадкові девіантні вчинки (брутальність, обман) підлягають діям соціальних санкцій, а делінквентні і кримінальні - правовим;

- дедалі більшого розмаху набувають девіантні відхилення, що останнім часом поєднують під назвою адитивні. Останні означають "пагубні нахили в прагненнях до того, щоб змінити свій незадовільний психологічний стан за допомогою вживання якихось речовин чи фіксування уваги на певних предметах чи на різновидах діяльності. Здебільшого це прагнення втекти від реального життя - наркотики, алкоголь, азартні ігри, у тому числі комп'ютерні ігри, тривале прослуховування ритмічної музики, занурення в будь-яку діяльність з відмовленням від важливих соціальних обов'язків людини.

Усе це не що інше, як пояснення „вічних" соціальних явищ лише сучасними термінами. Так, ще Д.Р. Енджелл і Г.А. Керр обґрунтували постулат, "що причинами неадекватної поведінки людей є недоліки в адаптаційній можливості їхньої психіки до природного і соціального оточення" [197, с.189-190].

Безпосередньо проблему впливу людських потреб і їхньої ієрархії на поведінку індивіда, досліджує А. Маслоу [126]. Розробивши піраміду потреб, він обґрунтував роль кожного з п'яти послідовно завершених рівнів цих потреб: фізіологічного, безпеки, приналежності, самоповаги і компетентності. У підсумку це сприяє самоактуалізації особистості. А.Маслоу розглянув окремо значення так званих „дефіцитарних" потреб, що сформовані в суб'єкта внаслідок його виняткової орієнтації лише на те, що він має тільки одержувати, споживати. Це приводить до складання комплексу девіацій, зокрема, так званої „метапатологічної потреби", що деструктивно впливає на особистість, тому що примушує її піднімати норми людської моралі і права, схилитись до „неетичної поведінки" [126, с.400]. Головні ознаки прояву таких метапатологій у суб'єкта – це несамодостатній спосіб життя, нездатність глибоко когось любити, бути готовим до самообмежень, самопожертви заради інших, бажання жити лише сьогоднішнім днем, невміння бачити що-небудь гідне і гідне у своєму житті, цінувати наполегливість у пошуках особистого самовдосконалення. Тому, спектром пережитих настроїв такої людини є: "недовіра, скептицизм, цинізм, вульгарність, ненависть, агресія, нетерпіння, відсутність естетичного смаку, дезінтеграція, егоїзм, перекладання провини на інших і т.п." [126, с.399-400].

Девіантна поведінка злочинців з позицій психологічної науки, як раніше, так, і тепер, все частіше вивчається вченими на замовлення служб, що за своїми обов'язками ведуть боротьбу з кримінальними діяннями. Ученими Д.А. Завадським, Л.В. Владіміровим, О.Ф. Конні, В.П. Сербським і, особливо, В.М. Бехтеревим була розроблена широка система заходів щодо психологічного обстеження різних груп злочинців – від хуліганів до убивць і сексуальних правопорушників [23].

Науково-дослідна робота з розглянутої проблеми була узагальне-

- ситуативні завдання (наприклад: "виконання з підлітками домашнього завдання в умовах сім'ї", "пояснення нового матеріалу в умовах школи", "проведення спортивних змагань", "заняття з учнями 1-х класів про правила поведінки на вулиці" і т.д.

- дискусії; диспути; створення проблемних ситуацій;

- комплекси фізичних вправ у супроводі речитативів, які підлітки зчитували з піктограм;

- комплекси фізичних вправ у визначений час і рухливі ігри в поза визначений час, спрямовані на розвиток і удосконалення пізнавальної сфери.

При проведенні корекційної роботи використовували всі доступні форми: навчальні й індивідуальні заняття, домашнє завдання творчої спрямованості типу: складання ребусів, кросвордів, анограм за програмним матеріалом та ін.

Для оцінки успішності виконання індивідуальних планів корекційної роботи з підлітками провели два етапи тестування за скороченою програмою, (малюнковий тест ДАМ), за результатами, яких, при необхідності, вносили зміни і доповнення в ці плани.

Сутність системи КІР у навчальному процесі полягала в рішенні основної задачі – "утвердження себе як особистості в пізнавальній діяльності". Вона вирішувалася, головним чином, за рахунок додавання до всіх уроків корекційної спрямованості.

При побудові цих уроків дотримувались наступних положень:

1. Урок мав дві мети: педагогічну і психологічну.

Педагогічна мета передбачала виконання навчальної програми. Психологічною метою послужив систематичний психічний розвиток дітей на кожному уроці і зниження фізіологічної «ціни» навчання. Психологічна мета ставилася як на весь навчальний день, так і могла змінюватися на його протязі. При цьому розвивали певну психічну функцію чи окремі її властивості. Зниження психофізичної «ціни» навчання досягали шляхом побудови уроку в ігровій формі, з метою підвищення мотивації до процесу пізнання за рахунок підвищення інтересу до досліджуваного матеріалу і можливості реалізації своїх потягів адекватними формами поведінки.

2. Для реалізації психологічної мети уроку широко використовували сюжетно-дидактичну чи ділову ігри. На їхній основі буду-

масових загальноосвітніх школах. Система КПП проводилася з учнями, що взяли участь в експерименті. Ведучим методом корекційно-профілактичної роботи в 5-6 класах була прийнята сюжетно-дидактична гра, розроблена Т.П. Вісковатовою. Сюжетно-дидактичну гру будували як двохактний процес, перша частина якого представляла певний сюжет (сценарій), пов'язаний із програмним матеріалом, друга безпосередньо програмний матеріал.

У процесі гри використовували наочність і музичний супровід. Перед підлітками ставилося завдання прийняти рішення і виконати передбачені сюжетом дії. Їхня участь у сюжетно-дидактичній грі забезпечила стійкий інтерес до досліджуваного матеріалу і полегшила його сприйняття, сприяла розвитку пізнавальних процесів і пізнавального інтересу. Крім того, застосування цього методу позитивно впливало на емоційний стан підлітків, зменшуючи кількість негативних проявів поведінкових реакцій.

Засобами проведення корекційно-профілактичної роботи послужили: - корекційний матеріал (завдання на конструктивну діяльність, банки загадок, ребусів, кросвордів, анограм і ін.); - комплекси фізичних вправ у супроводі речитативів, які підлітки «зчитували» з піктограм; - комплекси вправ і рухливі ігри, спрямовані на розвиток і удосконалення пізнавальної сфери.

Ведучим методом КПП у 7-8 класах була прийнята загальновідома ділова гра у власній модифікації. Сутність модифікації полягала в цілях, змісті і функціях самої ділової гри. Метою цієї гри було зняття нервово-психічної напруги в підлітків при засвоєнні ними програмного матеріалу; змістом був програмний матеріал; основною функцією – розвиток і удосконалення пізнавальної сфери. Ділову гру будували також як двохактний процес. Перша частина - являла собою реалізацію якого-небудь потяга (бути керівником підприємства, керувати групою учнів, бути батьком сімейства і т.д.), а друга частина – програмний матеріал, рішення задач якого сприяло реалізації того чи іншого потяга у формі, відповідній вимогам сучасного суспільства. У процесі гри використовували наочність і музичний супровід. Засобами проведення КПП послужили:

- корекційний матеріал (завдання на конструктивну діяльність; банки задач, ребусів, кросвордів і ін.);

на в монографії М.І. Єнікєєва „Основи загальної і юридичної психології”. Автор виходить із того, що "людська поведінка – системне явище, що організовується певними висхідними принципами і ціннісними позиціями особистості, що на цій основі взаємодіють (чи протидіють між собою) мотиви, визначаються мета і способи дій, якщо на основі початкової висхідної позиції – чесності чи нечесності і т.п. — регулюються цілі системи поведінкових актів" [62, с.306]. Це твердження, на наш погляд, свідчить про перехід сучасної науки, що вивчає кримінальну поведінку, на психологічну базу аналізу злочинних дій. У той же час, на нашу думку, з даного визначення недостатньо ясно чи існує різниця між такими поняттями як „висхідні принципи” і „ціннісні позиції” особистості злочинця, чи ж це є одним і тим самим. Разом з тим, виникає сумнів щодо того, чи існують вони як принципи для злочинця. Адже досить часто „принциповість злочинця” - це не що інше, як його безпринципність. Ми думаємо, що цей термін, скоріше є моральним, ніж психологічним. Причинами девіантної поведінки злочинців автор називає несформованість чи деформованість рівнів саморегуляції. Разом із тим, учений чітко визначає „ціннісну” позицію злочинця - як результат дефектів соціалізації. Так само перелічуються такі психологічні особливості злочинця, як деформація його самооцінки, завищене уявлення про свої особисті якості, низька самокритичність, високий рівень домагань при незначних можливостях їхньої реалізації і ревнива охорона свого „реноме” у референтній групі” [62, с.309].

А.Р. Ратинов [166], Л.М. Собчик [178] і інші автори аналізують потреби делінквентів. Зокрема, вони вказують на звуженість і обмеженість їхніх потреб, матеріально-утилітарний характер останніх, несформованість таких соціально значущих потреб, як необхідність особистої участі в праці, моральних вчинках, викривленість і гіпертрофованість придбаних вузькоegoїстичних потреб. М.І. Єнікєєв [62, с.311] називає таке мотиваційне утворення, як "безмірна нажива, жадібність і заздрість", старання бути не гірше інших, маючи вдосталь „модних речей” і т.п."

Делінквентність зазвичай починається зі шкільних прогулів і прилучення підлітків до асоціальної групи однолітків. За цим впливає дрібне хуліганство, знущання над молодшими і слабшими,

віднімання дрібних кишенькових грошей у менших, викрадення велосипедів і мотоциклів (з метою поїздити). Рідше зустрічаються шахрайство, дрібні протизаконні угоди. Усі ці дії в неповнолітньому віці не є приводом для покарання відповідно до Кримінального кодексу. Однак підлітки можуть виявляти велику делінквентну активність і тим самим заподіювати багато шкоди [106].

Таким чином, підліткова делінквентність у переважній більшості має чисто соціальні причини, і насамперед, недоліки виховання. У той же час, ряд учених (А.Є. Лічко [120], А.А. Вдовиченко [34], Н.І. Озерецький [143], Г.Є. Сухарева [183] та ін.) пов'язують делінквентність з аномаліями характеру. Вони вказують на те, що в деяких з видів цих аномалій, включаючи крайні варіанти норми у виді акцентуацій характеру, проявляється менша стійкість до несприятливого впливу мікрооточення, велика піддатливість пагубним її впливам.

1.3. Акцентуації рис характеру у підлітків як причина виникнення розгальмованості потягів

Поняття "акцентуація характеру", введене К. Леонгардом [215], що позначає надмірну виразність окремих рис характеру і їхніх систем, представляє крайні варіанти норми, що межують із психопатіями.

Із самого початку становлення науки про психопатії перед ученими стояла проблема розмежування психопатій від крайніх варіантів норми. В.М. Бехтерев [23] писав про перехідні етапи між психопатією і нормальним станом, про те, що психопатичний стан може бути виражений в настільки слабкій мірі, що при звичайних умовах він не виявляється. Поряд з «неврівноваженими» можуть бути виділені ще й ті, які «легко втрачають рівновагу». Подібні випадки Е.Кahn [213] назвав „дискордантно-нормальними”, І.Б. Ганнушкін [41]- „латентними психопатіями”.

Дослідниками було запропоновано багато інших найменувань, але на думку А.Є. Лічко [121], В.В. Ковальова [90], найбільш вдалим уявляється термін К. Леонгарда [215] - "акцентуована особи-

го) і четвертого (виконавського) етапів системи КПП, що припускають проведення роз'яснювально-освітньої роботи з батьками підлітків, і в першу чергу з тими, чиї діти знаходяться на обліку в міліції.

Для прикладу діяльності організаційно-методичного блоку алгоритму приводимо Програму курсу підвищення психологічних знань (приблизну сітку годин і тематику лекційних і практичних занять) для співробітників кримінальної міліції у справах неповнолітніх і дільничних інспекторів міліції.

ПРОГРАМА

курсу “Профілактика схильності до делінквентної поведінки в підлітків з розгальмованістю потягів”

№ п/п	Тема курсу	Кількість годин		
		Всього	В тому числі	
			лекцій	семінари практичні заняття
1	Фізіологічні і психологічні особливості підліткового віку	2	2	-
2	Психопатії й акцентуації рис характеру в підлітковому віці	6	4	2
3	Розгальмованість потягів у підлітків як основа виникнення правопорушень.	6	4	2
4	Методи діагностики розгальмованості потягів	2	2	-
5	Профілактика алкоголізму і наркоманії серед підлітків	4	2	2
6	Механізм формування асоціальних підліткових груп.	4	2	2
7	Профілактика делінквентної поведінки неповнолітніх.	6	4	2
8	Втягування неповнолітніх у злочинну діяльність	6	4	2
	Разом	36	24	12

Профілактико-виконавський блок застосовувався в основному в

Розроблений нами алгоритм містить у собі два блоки:

- організаційно-методичний і профілактико-виконавський.

В організаційно-методичний блок входять:

- завдання на підвищення рівня психологічних знань у дільничних інспекторів, співробітників КМСН, розроблення тематики лекцій і практичних занять для курсів підвищення рівня психологічних знань;

- проведення круглих столів, тематика яких визначається заявками слухачів курсів і на які запрошуються особи, що мають відношення до роботи з підлітками;

- визначення місця і часу проведення занять і круглих столів;

- підготовка списку літератури за лекційними темами, що читаються;

- проводиться навчання співробітників КМСН, дільничних інспекторів, співробітників приймальників-розподільників, учителів спеціалізованих і загальноосвітніх шкіл застосуванню системи КПП у практичній діяльності;

- підбір ігор на розвиток пізнавальних процесів;

- розробка конспектів уроків у формі сюжетно-дидактичної гри.

Крім того, у цей блок входять завдання першого (організаційно-діагностичного) і другого (методичного) етапів системи КПП, що можуть застосовуватися як вибірково, так і в повному обсязі.

У профілактико-виконавський блок входять:

- завдання на покращення внутрішнього емоційного стану, ствердження власного «Я» через зміну особистісних, мотиваційно-потребних установок внаслідок розвитку пізнавальних процесів, підвищення значимості особистості кожного підлітка;

- пропонувані для підлітків завдання проходять в ігровій формі з використанням сюжетно-дидактичної гри, як у повному обсязі, так і фрагментним варіантом, рухливих ігор цілеспрямовано розвиваючих відстаючі психічні процеси;

- виконання завдань має профілактико-корекційну спрямованість по зниженню рівня схильності до делінквентної і девіантної поведінки в підлітків, що займаються в різних навчальних закладах чи знаходяться в приймальниках-розподільниках.

У даний блок входять також завдання третього (профілактично-

стість". Це найменування підкреслює, що мова йде саме про крайні варіанти норми, а не про зачатки патології і, що ця крайність позначається в посиленні, акцентуації окремих рис. Автор вважає, що правильніше було б говорити не про акцентуовані особистості, а про акцентуації характеру, особистість - поняття більш широке, воно включає інтелект, здібності, світогляд і т.п. На його думку, характер є оазисом особистості, він формується в основному в підлітковому віці, особистість як ціле - уже в процесі подоросління. А.Є. Лічко [120] відзначає, що саме типи характеру, а не особистості в цілому описані К. Леонгардом, саме особливості характеру відрізняють у його описах один тип від іншого.

У науковій літературі вважається, що для підліткового віку термін "акцентуація характеру" є найбільш точним [120, с.84]. Так, на думку В.В. Ковальова [90], у дитячому віці не сформований ще тип характеру, і можна говорити лише про окремі акцентуовані його риси.

Акцентуації характеру – це крайні варіанти його норми, при яких окремі риси характеру надмірно посилені, від чого виявляється вибіркова вразливість по відношенню до певного виду психогенних впливів при добрій і навіть підвищеній стійкості до інших [161, 162].

А.Є. Лічко [120] виділив два ступені акцентуацій характеру. На його думку, явна акцентуація належить до крайніх варіантів норми характеру, а інша - прихована акцентуація - до звичайного характеру.

У спеціальній літературі існує багато класифікацій типів акцентуацій рис характеру. Першу класифікацію створив Е. Краєрелін у 1915 році. На думку вчених [39, 173, 214], її недолік полягає в тому, що вона не охоплювала всі типи, що спостерігаються, і описувалась побутовими назвами (диваки, сперечальники і т.п.). Однак, саме ця класифікація послужила відправним моментом для створення більш повних та істинних. Дану класифікацію удосконалили спочатку П.Б. Ганнушкін [41] у 1933 році, а потім Г.Є. Сухарева [183] у 1959 р. У 1968 р. К. Леонгард [215] доповнив існуючі класифікації типами акцентуованих особистостей періоду дорослої людини.

Творцем класифікації, прийнятої у вітчизняній психології, є А.Є. Лічко [120]. Автор виділяє одинадцять типів акцентуацій рис характеру: гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сензитивний, психастенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий, конформний. Існують також акцентуації змішаного типу.

При описі всіх типів учені виділяють те, що є головною рисою в підлітків при прояві того чи іншого типу; специфічні характеристики поведінкових реакцій, самооцінку, захоплення, у тому числі і сексуальні, алкоголізацію і її виразність в того чи іншого типу підлітків. Лише при гіпертимному типі автори вказують на велику частоту його зустрічання й умови становлення даного типу. Найбільш широко описані гіпертимний, епілептоїдний, істероїдний типи акцентуацій характеру.

Результати, отримані в дослідженнях, дозволили виявити 6 типів акцентуацій рис характеру, що найчастіше зустрічаються з 11 виділених ученими.

Гіпертимний тип. П.Б. Ганнушкін [41], дав цьому типу найменування "конституційно-збудливий" і включив його в групу циклоїдів. Однак у подальшому цей тип не виділявся і зазвичай входив у більш широку групу "збудливих".

Головна риса гіпертимних підлітків – майже завжди дуже гарний, піднятий настрій. Лише зрідка він затьмарюється спалахами роздратування, гніву, агресії, що свідчить про певну розгальмованість потягів. Причиною обурення звичайно служать протидія з боку навколишніх, сильні прагнення придушити бажання і наміри підлітка, підкорити його чужій волі. Іноді приводом для роздратування стає усвідомлення власних промахів і невдач. Спалахи роздратування і гніву прискорюються і підсилюються в ситуації строго регламентованого дисциплінарного режиму, що гіпертимні підлітки дуже погано переносять, а також в умовах перебування в однині, позбавлення широких контактів з соціальним оточенням, з однолітками та можливостей куди-небудь прикласти свою енергію.

Специфічно підліткові поведінкові реакції в гіпертимних підлітків виражені досить сильно. Легко виникають конфлікти з батьками, педагогами. До цього ведуть: дріб'язковий контроль, повсяк-

На даному етапі необхідно проводити наступну роботу:

- розробка тематики лекцій, круглих столів, дискусій бесід для дільничних інспекторів міліції, співробітників кримінальної міліції у справах неповнолітніх, батьків з: психофізіологічних особливостей підліткового віку, - значенню фізичної підготовленості для успішного оволодіння програмним матеріалом; - значенню систематичної зміни у взаєминах у сфері «дорослий-підліток»; вплив фрустрації на психічний розвиток і поведінку підлітків;

- проведення бесід з батьками про індивідуальні особливості розвитку їхніх дітей;

- проведення індивідуальних консультацій із запитів дільничних інспекторів міліції, співробітників кримінальної міліції у справах неповнолітніх, батьків;

- навчання дільничних інспекторів міліції, співробітників кримінальної міліції у справах неповнолітніх особливостям спілкування з психопатичними й акцентуованими підлітками;

- навчання батьків, що мають дітей із психопатичними й акцентуованими рисами характеру особливостям спілкування з ними в умовах сім'ї;

- розробка для дільничних інспекторів міліції, співробітників у справах неповнолітніх і батьків карт спостережень за поведінковими реакціями підлітка.

IV етап – виконавський.

На цьому етапі безпосередньо реалізовувалася система корекційно-профілактичної роботи з запобігання розгальмованості потягів у підлітків, і проводилася просвітницька робота з дільничними інспекторами міліції, співробітниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх, учителями загальноосвітніх шкіл і батьками підлітків.

З метою можливості застосування системи КПП у практичній діяльності співробітників КМСН, дільничних інспекторів, педагогічного колективу нами розроблений алгоритм застосування системи КПП.

Під алгоритмом у науці розуміють кінцевий набір правил, що дозволяють чисто механічно вирішувати будь-яку конкретну задачу з деякого класу однотипних задач [165].

рами міліції і співробітниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх;

- розробка графіків проведення занять із учителями;
- розробка графіка проведення бесід з батьками;
- підготовка приміщення для проведення тривалого експерименту відповідно до вимог санітарно-гігієнічної служби;
- розробка графіків проведення обстеження підлітків;
- проведення індивідуальної діагностики підлітків: опитувальник ПДО; методика Сонді, тест ДАМ.

- направлення підлітків з попереднім діагнозом прояву неорганічної психопатії чи явної акцентуації рис характеру (із вказівкою домінуючого типу) на медико-психолого-педагогічну консультацію для встановлення точного діагнозу;

- проведення аналізу медичних карт учасників експерименту, з метою збору даних про їх індивідуальні психофізіологічні особливості.

II етап – методичний.

На цьому етапі необхідно проводити наступну роботу:

- підготовка психодіагностичного матеріалу для обстеження підлітків;
- розробка програм занять з дільничними інспекторами міліції і співробітниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх, учителями, батьками по підготовці до участі в експерименті;
- розробка лекційного і практичного матеріалу для реалізації даної програми;
- навчання дільничних інспекторів міліції, співробітників кримінальної міліції у справах неповнолітніх, учителів масової загальноосвітньої школи, батьків методиці проведення системи КІПР;
- розробка програми психодіагностичного обстеження;
- розробка критеріїв для методу спостереження за проявом психопатичних і акцентуйованих рис характеру для дільничних інспекторів міліції, співробітників кримінальної міліції у справах неповнолітніх;
- розробка індивідуальних корекційних планів по зниженню рівня стану фрустрації в підлітків.

III етап – профілактичний (робота з батьками).

денна нав'язлива опіка, безперестанні моралізації. Реакція групування проходить не тільки під знаком постійного тяжіння до компанії однолітків, але і прагнення до лідерства в цих компаніях. У цьому гіпертими звичайно домагаються успіху. Нестримний інтерес до всього навколо робить гіпертимних підлітків нерозбірливими у виборі знайомств. Гіпертимні підлітки схильні до групових форм делінквентної поведінки. Нерідко вони самі стають натхненниками групових правопорушень, на які їх штовхають не тільки прагнення до розваг, бажання здобути засоби для отримання задоволень, - елемент ризику також привабливий для них. Ще більше значення має "престиж" серед асоціальних однолітків.

Самооцінка гіпертимних підлітків відрізняється достатньою щирістю. Вони бачать у себе головні гіпертимні риси - товаришкість, піднесений настрій, нестерпність до самотності і критичних зауважень у свою адресу, схильність малювати своє майбутнє в райдужних фарбах, пристрась до пригод і ризику, привабливість першої ролі в небезпечній ситуації.

Реакція захоплення в гіпертимних підлітків відрізняється багатством і розмаїтістю проявів, але головне – крайньою мінливістю хобі.

Реакції, пов'язані з формуванням сексуального потягу, зазвичай виявляються досить яскраво. Статеве почуття рано пробуджується і буває досить сильним. На наш погляд, конфліктні риси, можливість алкоголізації можуть спричинити розгальмованість сексуальних потягів, що у свою чергу є чинником здатним породити делінквентну поведінку.

Алкоголізація для гіпертимів становить серйозну небезпеку з підліткового віку. Випивають вони скрізь і завжди в компаніях із приятелями. Не надають перевагу глибокій ейфоричній стадії сп'яніння, але легко стають на шлях частих і навіть регулярних випивок.

Гіпертимність найчастіше зустрічається у вигляді явної акцентуації характеру. На її основі можуть виникати інші порушення поведінки (делінквентність, алкоголізація, рідше - втечі і бродяжництво), а також неврастенічні реакції гіпертонічного типу [120].

Становлення психопатій гіпертимного типу найчастіше відбува-

ється шляхом психопатичного розвитку. При цьому деякі риси гіпертичного типу, що існують і при акцентуації в менш вираженому виді, починають виступати на перший план, створюючи ефект подібності з іншими типами психопатій.

Епілептоїдний тип. Ще в 1910 році Ремер (М.С. Певзнер [147]), виділив групу психопатів, що відрізняються збудливістю, роздратованістю, схильністю до запоїв і сексуальної розбещеності, що, на наш погляд, свідчить про розгальмованість вольових рис особистості. Однак опис цього типу характеру пов'язується з ім'ям F. Minkowska [217], чия назва "епілептоїдний" було дано на підставі подібності зі змінами особистості, що настають у деяких хворих на епілепсію.

Головними рисами епілептоїдного типу є схильність до дисфорії і тісно пов'язана з нею афективна вибуховість, напруженість інстинктивної сфери, яка іноді досягає аномалії потягів, а також в'язкість, тугорухливість, інертність, що роблять відбиток на всій психіці – від моторики й емоційності до мислення й особистісних цінностей. У переважній більшості випадків картина епілептоїдної психопатії розгортається лише в період статевого дозрівання - від 12 до 19 років [169]. За спостереженнями А.Є. Лічко [120], у цьому віці на перший план виступають дисфорії. Підлітки самі нерідко починають відзначати їхню спонтанність, а виявлятися вони можуть не тільки через злість, дратівливість і тугу але й апатію, неробство, безцільне сидіння з похмурим видом.

Специфічні підліткові поведінкові реакції. Такі форми порушень потягу, як дромоманія і піроманія, зустрічаються відносно рідко. Утечі з будинку в підлітків частіше бувають ситуативно обумовленими чи спонукаються реакцією емансипації. Щирі суїцидні дії вкрай рідкі. У підлітків цього типу спостерігається тільки демонстративна суїцидальна поведінка, що нерідко носить характер явного суїцидального шантажу [120]. Реакція емансипації в епілептоїдних підлітків може протікати дуже важко. Справа доходить до повного розриву з рідними, у відношенні з якими виступають крайня озлобленість і мстивість. Реакція групування з однолітками тісно сполучена з прагненням до володарювання. Тому охоче вишукується компанія з молодших, слабких, безвладних, неза-

потягів.

Під корекційно-профілактичною роботою (КПР) ми розуміємо цілеспрямований вплив на психічний стан підлітків, з метою запобігання в них виникнення розгальмованості потягів, що служить гальмівним фактором для прояву девіантних і делінквентних форм поведінки.

Нами розроблена система корекційно-профілактичної роботи, у яку входять:

- проведення семінарів з підвищення рівня психологічних знань у працівників міліції, що тісно контактують у своїй діяльності з підлітками;
- розвиток пізнавальної сфери й інтелектуальних здібностей у підлітків, з метою підвищення пізнавальних інтересів;
- покращення емоційного стану у підлітків.

Для реалізації цієї системи широко використовували:

- методи і засоби лекційно-профілактичної роботи (лекції, бесіди, дискусії, круглі столи та ін.); методи і засоби психологічного впливу на підлітка (сюжетно-дидактична гра, ділова гра); методи і засоби фізичної культури (рухливі ігри).

Корекційно-профілактична робота (КПР) проводилася протягом одного року з підлітками експериментальної групи (49 учнів), а підвищення психологічної культури проводилося зі співробітниками КМСН Київського району і вчителями шкіл № 29, 100, дільничними інспекторами міліції.

З метою ефективної реалізації запропонованої системи корекційно-профілактичної роботи (КПР) нами розроблений алгоритм її застосування.

Система застосування КПР має етапи:

I етап – організаційно-діагностичний.

На цьому етапі необхідно проводити наступну роботу:

- добір учителів, що бажають брати участь в експериментальній роботі;
- добір дільничних інспекторів міліції і співробітників кримінальної міліції у справах неповнолітніх;
- добір класів – учасників експерименту;
- розробка графіка проведення занять з дільничними інспекто-

до спілкування і порушенням контактів. Автор, серед важких учнів 6-8 класів, виділяє групи дітей, у яких переважають певні форми поведінки, що відхиляється: у «псевдоромантиків» переважають такі форми, як порушення контактів, псевдоромантика, у «аутоагресивних» - аутоагресія; для «ризикованих» характерна перевага агресії і схильності до ризику, для кожної групи.

Аналіз літератури і вивчення діяльності посадових осіб з проблеми запобігання правопорушенням у підлітків 11-14 років дозволяє констатувати істотний внесок вчених у вирішення цієї проблеми. Однак, ще недостатньо розкриті ученими можливості корекційної роботи з запобігання девіантних і делінквентних форм поведінки в цих підлітків, не досить адаптовані для даного віку загальновідомі методи і прийоми, цілі і задачі проведення профілактичної роботи, а саме: лекції з батьками, індивідуальні і групові методи психокорекції, сугестивні методи, недостатньо широко розкриті використання методів і засобів фізичної культури, ігрових прийомів, у першу чергу, ділової гри і т.д. Не знайшла свого відображення проблема психології виявлення й особливостей профілактики схильності до делінквентної поведінки в підлітків з розгальмованістю потягів.

Аналіз бесід з дільничними інспекторами міліції, а також співробітниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх, дозволили констатувати в них мінімальний рівень, а в окремих випадках і відсутність знань про особливості психофізичного розвитку підлітків із психопатіями й акцентуаціями рис характеру, понять про розгальмованість потягів і їхній вплив на формування схильності підлітків до скоєння правопорушень. Ми вважаємо, що психологічна підготовка інспекторів міліції, а також співробітників кримінальної міліції у справах неповнолітніх, є важливою складовою частиною профілактичної роботи з підлітками з запобіганням у них девіантних і делінквентних форм поведінки.

Проведений аналіз науково-практичної літератури, діяльності посадових осіб про шляхи профілактики негативних поведінкових реакцій став підставою для розробки власної системи профілактичної роботи з запобігання правопорушенням і соціально-небезпечної поведінки в підлітків 11-14 років з розгальмованістю

тних дати відсіч осіб.

Самооцінка епілептоїдних підлітків носить однобокий характер. Вони відзначають схильність до похмурого настрою, свої соматичні особливості - міцний сон і труднощі пробуджень, силу і напруженість сексуального потягу, відсутність сором'язливості і навіть схильність до ревнощів. Вони помічають свою обережність до всякого незнайомого, прихильність до акуратності і порядку, нелюбов порожніх мрій, перевагу жити реальним життям.

Реакція захоплення за спостереженнями звичайно буває виражена досить яскраво. Майже всі епілептоїдні підлітки віддають данину азартним іграм. Колекціонування їх захоплює, насамперед, матеріальною цінністю зібраного. У спорті привабливим їм здається те, що дозволяє розвинути фізичну силу (бокс, боротьба і т.п.).

Інстинктивне життя в підлітковому віці виявляється особливо напруженим. Сексуальний потяг пробуджується з великою силою. Епілептоїдні підлітки схильні до сексуальних ексцесів, а їхній статевий потяг сполучений із садистськими, а іноді і мазохістськими прагненнями, тобто ці особи володіють, на нашу думку, явною розгальмованістю потягів. На їхню думку, любов у представників цього типу майже завжди буває пофарбована похмурими тонами ревнощів. Зрад, як реальних, так і надуманих, вони ніколи не прощають. Безневинний флірт трактується як тяжке зрадянство. При ревнивому відношенні до інших самі епілептоїдні підлітки схильні до зради.

Напруженість, і разом з тим незвичайність потягів, нерідко виявляється в особливій манері алкоголізації. Після перших сп'янінь може виникнути потреба "пити до сп'яніння". Вони надають перевагу не вину, а горілці й іншим міцним напоям, а щодо цигарок, то надають перевагу цигаркам з міцним тютюном.

Епілептоїдний тип характеру один з дуже несприятливих для соціальної адаптації. Явна акцентуація епілептоїдного типу, як правило, виявляється в тому, що при зовні задовільній адаптації життєвий шлях таких підлітків може бути переповнений конфліктами і поведінковими порушеннями. Прихована акцентуація за епілептоїдним типом проявляється або в ситуації, що сприяє розкриттю рис цього типу, або під впливом алкогольного сп'яніння.

Становлення психопатії епілептоїдного типу. Епілептоїдна психопатія найчастіше буває конституціональною. Психопатичний розвиток за епілептоїдним типом при вихованні в умовах стійких взаємин можливий на основі як епілептоїдної так і конформної, рідше – шизоїдної акцентуації.

Лабільний тип. На думку А.Є. Лічко [120] головною рисою лабільного типу є крайня мінливість настрою. Як відомо, мінливість настрою взагалі притаманна підліткам. Про формування лабільного типу, за його твердженнями, можна говорити, коли настрої міняються занадто часто і надмірно круто, а приводи для цих сильних змін бувають незначні. При бесіді з психіатром, щодо самих різних сторін життя, протягом півгодини можна бачити не раз готовність підлітка до плачу, а то радісну посмішку. Настрою такого підлітка притаманні не тільки часті і раптові зміни, але і значна їхня глибина. Відповідно настрою змінюється і відношення до свого майбутнього – воно то розфарбовується самими райдужними фарбами, то уявляється сірим і сумним. Те саме оточення, ті самі люди сприймаються то як милі, цікаві і привабливі, то як обридлі, наділені всякими недоліками.

Специфічні підліткові реакції. Зміна настрою іноді створює враження поверховості і легкодумства. Насправді підлітки цього типу здатні на глибокі почуття, на велику і щирі прихильність. Не менш властива лабільним підліткам і відданість дружбі. У другові вони неусвідомлено шукають психотерапевта. Вони шукають дружбу з тим, хто в хвилини смутку і невдоволення здатний відвернути, утішити, переконати в тому, що "все не так страшно", і в той же час, в хвилини емоційного підйому уміти відгукнутися на радість і веселощі, задовольнити потребу у співпереживанні. Реакція емансипації виражена дуже помірковано. Їм добре в сім'ї, якщо вони почувають там любов, тепло і затишок. Тяга до об'єднання з однолітками також підлягає змінам настрою: у гарні хвилини лабільні підлітки шукають компанії, у погані - уникають спілкування. У групі однолітків вони не претендують на роль ватажка.

Самооцінка відрізняється щирістю. Лабільні підлітки добре знають особливості свого характеру, знають, що вони - "люди настрою" і, що від настрою в них залежить все.

культури, рекомендації для батьків, рекомендації для співробітників КМСН. Серед фактів комплексного підходу до профілактики правопорушників автор виділяє цілісну систему впливу на важких підлітків: сім'я, школа, позакласні і позашкільні форми фізичного виховання. Автор вважає, що тривожність і активність мають важливе діагностичне значення в розробці прийомів з корекції і виправлення відхиленої поведінки. Нею виділяються такі недоліки у виховній роботі з неповнолітніми підлітками, як: відсутність обліку віку виховуваного, особливостей і змін у його психіці; відносини до підлітків за моделлю попереднього вікового етапу; обмеження самостійності підлітка; висловлення в авторитарній формі думки про друзів неповнолітнього, їхньому негативному впливі; грубе втручання в життя підлітка, прагнення вплинути на його інтереси і захоплення; недовіра, неповага до укладу життя неповнолітнього, провокуючі у нього дратівливість і неслухняність; фізичні покарання.

Е.Б. Єгорова вважає, що необхідно особливо виділити наступні методи корекційної роботи: проведення індивідуальних занять, відновлення контакту з учнями, з'ясування життєвих перспектив, розкриття творчого потенціалу учнів, організація гурткової діяльності. Оскільки фактор «псевдоромантика», на думку автора, корелює з інтересами до романтичного фантазування, фактор «порушення контактів» – з інтересом до спілкування, фактор «схильність до ризику» – з інтересом до діяльності в екстремальних умовах, то авторська корекційна програма була спрямована на розвиток відповідних пізнавальних інтересів. Нею проведені наступні форми корекційної роботи: гурток з розвитку творчої фантазії; тренінг спілкування; спортивна секція; індивідуально-психологічне консультування, проведення лекцій для батьків про розвиток пізнавальних інтересів учнів.

Автор вказує на існування зв'язку пізнавальних інтересів з формами відхиленої поведінки підлітків, що виявляється в тому, що тій чи іншій формі відхиленої поведінки відповідають певні пізнавальні інтереси. Нею виявлені прямі кореляційні залежності між інтересом до романтичного фантазування і псевдоромантикою, між інтересом до діяльності в екстремальних умовах і схильністю до ризику, а також зворотна кореляційна залежність – між інтересом

вчання; методика бібліокорекції; методи, спрямовані на невербальну активність (художня творчість, музика, хореографічне мистецтво, пантоміма з елементами психогімнастики); сугестивні методи. Результати проведеного методу дозволили автору констатувати що, проблема девіантної поведінки є гостроактуальною в умовах загальнодержавної кризи моральних цінностей суспільства, крім того, дослідження вікової динаміки виникнення і розвитку відхилень у поведінці яскраво свідчать, що девіантна поведінка являє собою не випадковий епізод, а є наслідком тривалого процесу соціальної деформації особистості. Автор вважає, що в особистостях з девіантною поведінкою існують порушення в системі відносин, що виявляються в їх цілісності, порушенні зв'язків між окремими блоками системи, ієрархічній неузгодженості окремих відносин, існуванні конфліктних відносин, неадекватності окремих компонентів відносин. Ю.М. Ковалевська дійшла висновку, що ефективність процесу корекції девіантних відхилень залежить від змісту, характеру, спрямованості форм і методів психокорекційного процесу. На її думку, в умовах звичайного навчально-виховного процесу епізодичні дисциплінарні заходи з боку вчителів не здатні усунути глибинні причини девіантної поведінки учнів. Необхідна спеціально організована, цілеспрямована і систематична психокорекція всієї системи відносин особистості під керівництвом практичного психолога, що найбільш ефективна тому, що учасники позбавляються причин і форм девіантної поведінки, вчаться адекватним формам саморегуляції. Програма психокорекційних заходів, заснована на використанні активних методів групової корекції, дозволяє досягти позитивної динаміки психологічних параметрів поведінки особистості, що призводить до підвищення ефективності соціального функціонування. Актуалізація процесів саморегуляції поведінки, на думку автора, є діючим шляхом закріплення позитивного ефекту, досягнутого під час психокорекційного процесу.

Т.М. Краснобаєва вказує на значення фізичного виховання в профілактичній роботі з неповнолітніми правопорушниками. Нею запропоновані практичні рекомендації з використання засобів фізичного виховання, у яких вона виклала факти комплексного підходу у профілактиці правопорушників, рекомендації для учителів фізичної

Реакція захоплення звичайно обмежується такими типами хобі, які А.Є. Лічко [120] позначив як комунікативний, інформативно-комунікативний і езопів. Лабільні підлітки звичайно захоплюються хобі, що дає легкий відтік емоційної енергії, що наповнює під час перепадів настроїв. Жодне з хобі не триває довго і незабаром змінюється іншим.

Сексуальна активність звичайно обмежується фліртом і залицянням, а потяг залишається малодиференційованим, внаслідок чого можливе відхилення по шляху транзитного підліткового гомосексуалізму, що так само на наш погляд, свідчить про розгальмованість потягів. Але надмірні сексуальні ексцеси завжди уникаються.

Становлення психопатії лабільного типу. Лабільна акцентуація може служити ґрунтом для гострих афективних реакцій, неврозів, особливо неврастенії, реактивної депресії і для психопатичного розвитку, частіше за лабільно-істероїдним типом.

Ступінь вираженості емоційної лабільності в підлітковому віці звичайно не перевищує рівня явної акцентуації. Психопатії зустрічаються зазвичай рідко.

Істероїдний тип. На думку вчених [39; 80; 120], головною рисою істероїдного типу є безмежний егоцентризм, ненаситна спрага постійної уваги до своєї особи, замилювання, подив, шанування, співчуття. На худий кінець надається перевага навіть прояву ненависті навколишніх у свою адресу, але тільки не байдужості. Істероїдні риси нерідко виявляються з ранніх років життя. Такі діти не виносять, коли при них хвалять інших, коли іншим приділяють більшу увагу.

З настанням пубертатного періоду звичайно спостерігається загострення істероїдних рис. Вони виявляються, насамперед, в особливостях поведінки, у підліткових поведінкових реакціях. На перше місце варто поставити суїцидальні демонстрації. Вони частіше припадають на вік 15-16 років [120]. Способи "суїциду" при цьому обираються лише безпечні (порізи вен на передпліччі, використання ліків з домашньої аптечки) або розраховані на те, що серйозна спроба буде попереджена навколишніми (підготовка до повішання, зображення спроби вистрибнути з вікна, кинутися під транспорт і

т.п.). Цьому нерідко передують рясні суїцидальні "сигналізації": пишуться прощальні записки, записуються на магнітофон "останні слова" та ін. Сама ж суїцидальна демонстрація з переживаннями навколишніх, метушнюю, швидкою допомогою дає чимале задоволення суїцидальному егоцентризму, тобто в цього суб'єкта, на наш погляд, явну розгальмованість потягів до смерті. Реакція емансипації може мати бурхливий зовнішній прояв - втеча з будинку, конфлікти з рідними, вимоги щодо волі і самостійності, і т.п. Однак по суті справи реальна потреба у волі і самостійності зовсім не властива підліткам цього типу - від уваги і турбот близьких вони зовсім не хочуть позбутися. У підсумку емансипаційні прагнення часто виявляються дитячою опозиційною реакцією. Реакція групування з однолітками завжди сполучена з претензіями на лідерство або, у всякому разі, на надзвичайний стан у групі. Але вони завжди виявляються ватажками на певний час - перед несподіваними труднощами пасують, друзів легко позбуваються, позбавлені інтересу відразу втрачають все.

Самооцінка істероїдних підлітків далека від об'єктивності. Демонструються ті риси характеру, що у даний момент можуть зробити враження.

Захоплення майже цілком зосереджуються в сфері езопового хобі. Прийнятним може бути лише те, що дає можливість покрасуватися перед іншими [120].

Сексуальні потяги істероїдів не відрізняються ані силою, ані напругою. У їхній сексуальній поведінці багато гри. Підлітки чоловічої статі воліють таїти свої сексуальні переживання, уходити від бесід на цю тему, тому що почувають, що тут їх можуть вразити чимось, вони бояться виявитися "не на висоті". Дівчатка, навпаки, схильні афішувати свої дійсні і недійсні зв'язки, можуть грати роль розпусниць, насолоджуючись приголомшуючим враженням від співрозмовника.

На думку Лічко А.Є. [120], алкоголізація так само може носити чисто демонстративний характер. Алкоголізм, що сформувався, у істероїдних підлітків зустрічається досить рідко. Як правило, випивають істероїдні підлітки небагато, надають перевагу легкому ступеню сп'яніння. Однак, вони не проти прихвалитися величез-

нkvентній поведінці в підлітків з розгальмованістю потягів та її ефективності

Злочинність неповнолітніх, як вказують М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник і ін. [112], має свою специфіку, що обумовлюється соціально-психологічними особливостями цієї категорії осіб і їх статусом у суспільстві.

Поряд з поняттям „злочинність неповнолітніх” у науковій літературі зустрічається термін „підліткова злочинність”. Іноді використовується термін „дитяча злочинність”.

Злочинності неповнолітніх притаманні підвищена латентність, оскільки багато їхніх вчинків сприймаються як витівки, викликані недостатньою соціальною зрілістю (крадіжки в сім'ї, у сусідів, у навчальному закладі, хуліганські бійки, забирання грошей і речей у молодших і т.д.) [32; 92; 106; 146].

Існують негативні тенденції в сучасній злочинності неповнолітніх: її кількісні показники зростали в середині 90-х років минулого століття, потім намітилася стабілізація; спостерігається все більша спрямованість на корисливі і корисливо-насилені злочини (крадіжки, пограбування, розбійні напади); збільшення кількості злочинів, що вимагають карної „кваліфікації” (квартирні крадіжки, крадіжки автотранспорту та ін.); подальше „омолодження” злочинності, так 1/5 злочинів відбувається підлітками, що не досягли 14-літнього віку; збільшення кількості осіб, що мають психічні відхилення від норми, знаходяться в межуючому з нормою стані.

Стан злочинності неповнолітніх багато в чому залежить від якості боротьби з ним усіх суб'єктів профілактики злочинів.

Проведений нами аналіз наукової літератури з проблеми профілактичної і корекційної роботи з підлітками, схильними до правопорушень, показав, що в даний час цією проблемою займаються такі вчені як: Е.Б. Єгорова [59], Ю.М. Ковалевська [93], І.В. Козубовська [94], Г.В. Кашкарьов [84], Т.М. Краснобаєва [103], В.М. Оржеховська [144], Г.О. Пономаренко [156], І.О. Сабанадзе [169] і ін.

Так, Ю.М. Ковалевська пропонує методи групової корекції девіантної поведінки, зокрема: дискусійні методи психокорекції; інтеракційно-комунікативні ігрові методи; групове поведінкове на-

пово засвоюють усі її звички;

- не люблять змін, у силу нездатності швидко пристосуватися до нової ситуації;

- недовіра і насторожене відношення до незнайомих.

У підлітків цього типу ситуації психологічного комфорту виникають за наступних обставин:

- у звичному середовищі однолітків, до нового дуже важко пристосовується;

- при виконанні завдань, що доручили знайомі йому особи, якщо їхнє виконання не вимагає змін у виробленому ним стереотипі поведінки;

- наявність тривалих стійких прив'язаностей.

Делінквентну поведінку в неповнолітніх конформного типу провокують такі фактори:

- асоціальні компанії, членів яких конформні підлітки повністю наслідують, не маючи власної думки;

- різкі зміни звичного способу життя;

- необхідність спілкування з постійно мінливими незнайомими людьми (дорослими й однолітками).

З огляду на вищевикладене, нами розроблені наступні методи корекційно-профілактичної роботи з запобігання виникненню делінквентної поведінки в підлітків:

- доручати конформному підлітку організацію колективних творчих справ;

- підтримувати, схвалювати його позитивну діяльність;

- давати завдання, виконання яких не перевищує його психофізіологічні можливості;

- учити конформного підлітка самостійно приймати рішення;

- учити диференціювати вчинки людей;

- знаходити цікаві заняття індивідуального характеру;

- переконувати, що він неординарна особистість, має свою точку зору на багато речей;

- переконувати в тому, що він може досягти бажаного самостійно.

2.3. Корекційно-профілактична робота з запобігання делі-

ною кількістю випитого, здатністю пити не п'яніючи. За даними Ю.А. Струганого [182], в асоціальних компаніях, де вміння випити викликає велику "повагу", істероїдні підлітки, бажаючи зробити враження, стають жертвою своїх претензій і реально можуть пристратитися до алкоголю.

А.Є. Лічко [120] підкреслює, що слабкою ланкою істероїдного типу, удар по якій можуть нанести істероїдні риси при прихованій акцентуації та обумовити яскраву істеричну реакцію є защемлене самолюбство, втрата уваги навколишніх, крах надій.

Становлення психопатії істероїдного типу. При істероїдних психопатіях розвиток рис характеру йде як по шляху посилення і частішання гострих афективних реакцій демонстративного типу з багаторазовими спектаклями, що зображують як бажання покінчити із собою, так і демонстративні порушення поведінки. При важких істероїдних психопатіях під впливом психічних травм можуть розвинути реактивні істеричні психози.

Сенситивний тип. П.Б. Ганнушкін [42] у 1933 році включає його в групу астеніків. А.Є. Лічко [120] вважає сенситивний тип самостійним. На його думку, сенситивна психопатія формується відносно пізно – 16 - 19 років, тобто в пубертатний період, на момент самостійного вступу в соціальне життя.

Головні риси сенситивного типу. Сенситивні підлітки з дитинства мають такі риси характеру, як лякливність і боязкість. Вони цураються занадто жвавих і гучних однолітків, не люблять надмірно рухливих ігор, ризикованих витівок, почувають боязкість і сором'язливість серед сторонніх і взагалі не схильні до простого спілкування з незнайомими людьми. Усе це робить враження їх замкнутості, відгородженості.

Специфічні підліткові поведінкові реакції. Реакція емансипації в сенситивних підлітків буває виражена досить слабо. До рідного зберігається дитяча прихильність. До опіки з боку старших вони відносяться не тільки терпимо, але навіть охоче їй підкоряються. За даними дослідників, у сенситивних підлітків особливо виражена реакція гіперкомпенсації, в силу якої вони виявляються на громадських посадах. Їх висувають вихователі, захоплені їх слухняністю і старанністю. Однак їх вистачає лише на те, щоб з більшою особис-

тою відповідальністю виконувати формальну сторону дорученої їм роботи, але не формальне лідерство в таких колективах дістається іншим. Реакція групування з однолітками, як і реакція емансипації, одержує мало зовнішніх проявів. Вони розбірливі у виборі приятелів, надають перевагу близькому другу великій компанії, дуже прихильні до дружби. Деякі з них люблять мати старших за віком друзів. Звичайна підліткова компанія жахає їх шумом, що панує в ній, брутальністю, розв'язаністю.

Самооцінка сенситивних підлітків відрізняється досить високим рівнем об'єктивності. Помічають властиві з дитинства вразливість і чутливість, сором'язливість, що заважає подружитися з ким хочеться, невміння бути ватажком, душею компанії, ворожість до авантюри і пригод, відраза до алкоголю, нелюбов до флірту і залицянь.

Захоплення сенситивних підлітків можна розділити на щирі, що гармонізують з їхнім характером, і на контрастні їхній натурі й обумовлені реакцією гіперкомпенсації [166]. Перші відносяться в основному до інтелектуально-естетичних хобі. Захоплення, пов'язані з реакцією гіперкомпенсації, найчастіше належать до "лідерських" чи тілесно-мануальних.

Реакції, обумовлені сексуальним потягом, що формується, густо забарвлені переживаннями власної неповноцінності. Боязкість і сором'язливість виявляються з подвійною силою, коли спалахує перше кохання. Нерідко об'єкт закоханості так і залишається зовсім необізнаним щодо викликаних ним почуттів, оскільки вони є потаємними. Визнання і пояснення їх бувають настільки рішучими і несподіваними, що лякають і відштовхують. Відкинута любов приводить підлітка у розпач і вкрай загострює почуття власної неповноцінності. Самообвинувачення і самодокору можуть доводити їх до суїцидних думок. Суїцидна поведінка сенситивних підлітків відрізняється двома особливостями: 1) повторними спалахами суїцидних думок без здійснення яких-небудь спроб; 2) у критичних ситуаціях – відвертими суїцидними діями, позбавленими всякого елементу демонстративності, тобто ці особи так само піддані розгалмуванню потягів.

Ні до алкоголізації, ні до делінквентності сенситивні підлітки не

- емоційні перевантаження;
- виконання напруженої роботи протягом тривалого часу;
- швидка зміна умов і способу життя;
- відсутність різноманітних позитивних вражень;
- підвищені вимоги до циклоїда в період спаду, що можуть вилитися в посилення субдепресії.

З огляду на вищевикладене, нами розроблені наступні методи корекційно-профілактичної роботи з запобігання виникненню делінквентної поведінки в підлітків:

- профілактика перевтом за засобами правильного розподілу навантаження в періоди спаду і підйому, раціонального розподілу сил, достатнього відпочинку;
- теплі довірчі відносини з боку дорослих;
- у фазі спаду необхідне створення комфортних для підлітка умов: відсутність грубих, непередуманих спроб „поговорити по душах”, підтримка бесіди, якщо підліток йде на контакт, акцентування будь-якого успіху підлітка і відсутність дріб'язкової уваги до його промахів;
- для рішення всіх проблем необхідно дочекатися фази підйому.
- особлива увага підліткові повинна бути приділена в період спаду: доброзичливе відношення, уникнення критики, запобігання елементів конкурентності, спокійне й аргументоване оцінювання можливої невдачі, підкреслюючи її тимчасовий характер;
- наявність самих різних доручень, однак, необхідно оцінювати підлітка з урахуванням періодичного коливання його настрою;
- необхідне переконання, що він активна, діяльна особистість із сильним характером і силою волі, цікавий співрозмовник, тонка натура;
- навчання самоконтролю свого стану, самодисципліні, визнанню цікавими заняття в період спаду.

Для проведення індивідуально-профілактичної роботи з підлітками **конформного типу** необхідно враховувати їхні характерні риси:

- постійна готовність підкоритися голосу більшості;
- у гарному середовищі підлітки конформного типу слухняні і виконавчі, але, потрапивши в асоціальну групу однолітків, посту-

- оцінювати будь-які успіхи підлітка в спілкуванні з однолітками;

- відноситися з розумінням до будь-яких вигадок підлітка, тому що вони є сутністю його суперечливої натури;

- при наявності щирої зацікавленості ідеями підлітка може спроститися процес включення його в групову взаємодію;

- доручення, в основному, повинні носити індивідуальний характер;

- необхідне включення підлітка у виконання доручення, що вимагає певної взаємодії з іншими, при цьому необхідно враховувати думку самого підлітка з цього приводу;

- необхідне переконання в тому, що він здібний, успішний у діяльності, його розуміють, він прийнятий цікавий співрозмовник;

- необхідне навчання умінню спілкуватися, виражати свої почуття і розуміти почуття інших;

- переконання, заохочення; прояв уваги, прохання, підтримка організаторського успіху, довіра.

Для проведення індивідуально-профілактичної роботи з підлітками **циклоїдного типу** необхідно враховувати їхні характерні риси:

- періодичне (з фазою від декількох днів до декількох місяців) коливання настрою і життєвого тону;

- у період підйому підлітки циклоїдного типу комунікабельні, мають захоплення, із задоволенням працюють у групі;

- у період спаду підлітки небагатослівні, песимістичні, тягнуться гучним суспільством, втрачає апетит, страждає безсонням, але в конфлікти вступає рідко.

У підлітків цього типу ситуації психологічного комфорту виникають за наступних обставин:

- серед близьких людей, що підтримують, розуміють його;

- наявність тривалих, стійких прихильностей;

- наявність улюбленої справи, підтримуваної дорослими;

- можливість спілкування з природою, мистецтвом.

Делінквентну поведінку неповнолітніх циклоїдного типу провокують такі фактори:

- наявність усіх типів неправильного сімейного виховання;

схильні.

Становлення сенситивної психопатії. Психопатичний розвиток на основі сенситивної акцентуації можливий при вихованні за типом емоційного відкидання. При сенситивній психопатії всі особливості сенситивного характеру досягають крайніх ступенів. Особливо частими і важкими бувають гострі афективні аутоагресивні реакції. Декомпенсації виявляються у вигляді реактивних депресій, під час яких можливі серйозні замах на самогубство. Крайня сенситивність веде до відгородженості від однолітків, до шизоїдизації підлітка.

У літературі відсутні дані про явну і приховану акцентуацію при сенситивному типі.

Психастенічний тип. Слідом за Р. Janet [120] психастенія розглядається не як невроз, а як аномалія характеру.

На думку учених [120, 39, 80], головними рисами психастенічного типу характеру в підлітковому віці є нерішучість і схильність до розсудливості, тривожна задумливість і любов до самоаналізу і, нарешті легкість виникнення obsesій – нав'язливих страхів, побоювань, дій, ритуалів, думок, уявлень. Тривожна задумливість психастенічного підлітка відрізняється від подібної риси астено-невротичного і сенситивного типів - страхи і побоювання психастеніка цілком адресуються до можливого, хоча і мало ймовірного в його майбутньому (футуристична спрямованість): як би чого не сталося жахливого і непоправного, як би не відбулося якого-небудь непередбаченого нещастя з ними самими, а ще страшніше з тими близькими, до яких вони виявляють сильну, порою патологічну прихильність.

За даними А.С. Лічко [120], підліткові поведінкові реакції при психастенічному типі характеру бувають виражені слабо і своєрідно. Замість реакції емансипації нерідко приходиться бачити патологічну прихильність до кого-небудь із членів сім'ї. Тяга до однолітків виявляється в боязких формах – місця в підлітковій групі їм звичайно не знаходять, якщо тільки не пощастить потрапити в компанію юних інтелектуалів.

Самооцінка, незважаючи, здавалося б, на схильність до самоаналізу далеко не завжди буває адекватною. Часто виступає тенде-

нція знаходити в себе найрізноманітніші риси характеру, включаючи діаметрально протилежні (наприклад, істероїдні). Схильність до самоаналізу найбільше поширюється на міркування з приводу мотивів своїх вчинків і дій, виявляється в копанні у своїх переживаннях і відчуттях.

Захоплення, як правило, відносяться до сфери інтелектуально-естетичних хобі.

Сексуальний розвиток звичайно випереджає загальний фізичний. Нерідко спостерігається інтенсивний онанізм, що стає джерелом саме каяттів і символічних заборон. Може також виявитися схильність до транзиторного підліткового гомосексуалізму, що так само свідчить про певну розгальмованість потягів.

Усі описані форми порушень поведінки (делінквентність, рання алкоголізація і т.п.) психастенікам не властиві.

Становлення психопатії психастенічного типу. Психастенічна психопатія є найчастіше конституціональною аномалією характеру. Можливо психопатичний розвиток на основі акцентуації того ж типу при неправильному вихованні (умови підвищеної моральної відповідальності).

Дані про приховану і явну акцентуацію даного типу в літературі відсутні.

Крім описаних типів учені виділяють астено-невротичний, психастенічний, шизоїдний і ін. типи психопатії й акцентуацій рис характеру.

Таким чином, у науковій літературі є дані про виділення 11 основних типів акцентуацій рис характеру. При цьому вчені не розглядають їх як порушення психічного стану. На нашу думку, наявність акцентуацій рис характеру в підлітків практично завжди обумовлює виникнення розгальмованість потягів. Опис цих типів і їхніх проявів у підлітків можна вважати порушенням психічного стану, якщо хоча б один з цих типів є в підлітка. На жаль, у науковій літературі відсутні безпосередні дані про розгляд описаних типів як прояву чи як наслідку прояву порушень психічних станів у підлітків, що зумовлюють виникнення розгальмованості потягів і, як наслідок, схильності до соціально-небезпечної поведінки.

якості.

Для проведення індивідуально-профілактичної роботи з підлітками **шизоїдного типу** необхідно враховувати їхні характерні риси:

- замкнутість, відгородженість від навколишніх, емоційна холодність, не забарвлені негативізмом;
- незалежність від думки навколишніх, самотійність у діях, але без ризику;
- у „вибраній” ними роботі сумлінні, виконавчі;
- знижений видимий інтерес до протилежної статі;
- бідністю відрізняються міміка і жести.

У підлітків цього типу ситуації психологічного комфорту виникають при наступних обставинах:

- виховання в умовах турботи, любові, оптимізму;
- спільні для членів сім'ї справи і захоплення;
- прийняття дорослими самих несподіваних захоплень підлітків;
- можливість читання книг, фантазування на самоті;
- добре себе почувають у компанії однодумців, при веденні бесіди на цікавлячі їх теми як з однолітками, так і з дорослими.

Делінквентну поведінку в неповнолітніх шизоїдного типу провокують такі фактори:

- виховання в умовах твердих взаємин, в умовах ізоляції, в умовах домінуючої гіперпротекції;
- наявність тривалих психотравмуючих ситуацій, бурхливих афективних реакцій дорослих;
- недотепні грубі спроби дорослих проникнути у внутрішній світ підлітка;
- невідповідність вимог дорослих їхнім внутрішнім принципам;
- ситуації необхідності швидкого ухвалення рішення;
- тривалість неформального спілкування в групах.

З огляду на вищевикладене, нами розроблені наступні методи корекційно-профілактичної роботи з запобігання виникненню делінквентної поведінки в підлітків:

- доброзичливе, зацікавлене відношення до шизоїдного підлітка;
- обов'язкове одержання згоди підлітка для включення його в ту чи іншу групу однолітків;

- виховання в сім'ї з тривожно-недовірливою атмосферою, у культі хвороб;
- виховання в умовах суперечливих вимог, твердих взаємин, в умовах емоційного відкидання дитини;
- виховання за типом „кумир сім'ї”;
- наявність ситуації публічної невдачі, глузування, знущання з боку однолітків;
- дії близьких, провокуючі іпохондричність;
- наявність ефекту „останньої краплі”, тобто втома, що нагромадилася, може виплеснутися гнівом, роздратуванням у відповідь на легку критику, необразливе зауваження.

З огляду на вищевикладене, нами розроблені наступні методи корекційно-профілактичної роботи з запобігання виникненню делінквентної поведінки в підлітків:

- виховання астено-невротиків повинне відбуватися в умовах турботи, любові, оптимізму, згоди і єдності вимог з боку дорослих;
- профілактика і лікування хронічних захворювань, що ведуть до астенізації;
- акцентування уваги на успіху, позиція поблажливості до невдач підлітка;
- включення підлітка в роботу в період підйому і надання відпочинку в період втоми;
- доброзичливість і спокій при спілкуванні;
- розумна організація режиму дня з урахуванням психічного стану підлітка;
- доручення, не пов'язані із взаємодією з однолітками, не занадто тривалі і стомлюючі, не пов'язані з необхідністю керувати;
- необхідність переконання, що астено-невротик гарний товариш, неординарна особистість, здатна досягти успіху;
- необхідність навчання раціональному плануванню й організації своєї діяльності, самоконтролю своєї поведінки, уміння спілкуватися;
- впливати за допомогою натяку, ласкавого докору, прояву уваги, турботи, заохочення;
- вкрай небажане порівняння з більш успішним однолітком, краще оцінювати підлітка цього типу з акцентом на його позитивні

1.4. Розгальмованість потягів у підлітків із порушеннями психічних станів як фактор схильності до правопорушень

Психічний стан характеризується в науковій літературі як цілісна характеристика психічної діяльності у певний період часу, що показує своєрідність протікання психічних процесів у залежності від відображених предметів і явищ дійсності, що передують стану і психічним властивостям особистості [108]. Своєрідність психічного стану, на думку автора, означає в першу чергу своєрідність протікання всіх психічних процесів. Вони тісно пов'язані з індивідуальними особливостями особистості, оскільки дають індивідуальну і синтетичну характеристику психічної діяльності, а не просто характеристику її окремих елементів, чи функцій, сторін. Цей зв'язок психічних станів з індивідуальними особливостями особистості знаходить своє відображення в тому, що термінологія, використовувана щодо психічних станів, значною мірою взята з сфери характерології. Автор висловлює судження про подвійність психічних станів, що є як переживанням, так і діяльністю, що має зовнішнє вираження. Підкреслюючи, що психічний стан – це насамперед переживання, учені вважають, що потрібно не тільки вивчати переживання як психічну категорію, але і відносити до нього самої людини. Т.А. Немчин [139] пов'язує психічні стани з поведінкою, зовнішнім виглядом людини і її діяльністю.

На тісний зв'язок психічних станів і психічних відносин указував В.Мясіщев [137]. Він писав, що відносини людини також визначаються нами як особлива категорія психічного, що представляє вибірковість реакції і переживань людини, пов'язана з певними предметами і фактами дійсності. Автор детально вивчив основні психічні стани не тільки з позиції норми, але і з боку клінічної і загальної патопсихології. Ним виділені основні психічні стани, відзначені клінікою: стан активності з полюсами чи порушення гальмування збудливості і тупості; стану підйому чи упадку «духу»; апатії; стомлення; настрою; задоволення чи незадоволення, близькі цьому стану радості (ейфорії) і горя (депресії, меланхолії); дратівливості; тривоги і страху; соматопсихічні стани: голод, спрага, ста-

теві порушення; стан конфлікту; стан фрустрації; непевність і нерішучість та ін.

Дослідник розглядає психічний стан як психічний еквівалент поняття нервово-м'язового тону, що за даними клінічних неврологів відноситься до всіх сторін нервово-психічної діяльності. Виходячи з цього, автор розглядає психічний стан як загальні основи всієї психічної діяльності. Учені відзначають, що при зміні чи порушенні свідомості, виключаються, порушуються і свідомі психічні відносини, що може в підсумку сприяти виникненню важких психічних переживань. Ці переживання, хоча можуть і не бути джерелом виникнення розладів свідомості, у той же час дуже хворобливі для індивіда. Порушення відносин, на його думку, можуть виникнути як наслідок церебральної слабкості, атенії, астенії. Їхнім зовнішнім проявом служить відсутність необхідної напруги. Спираючись на наукові погляди Г. Сельє [172], автор пропонує розрізняти два стани напруги, що виявляються через роздратування: звичайні умови роздратування і важливе значиме, що створює стан психічної напруги. При неврастенічному синдромі, дратівливість поєднується з підвищеною збудливістю і з негативним емоційним тоном. Дратівливість псує відносини, тому що надмірна неадекватна реакція, спалах роздратування руйнує позитивні відношення з тим, на кого вона без достатньої підстави скеровується. Сам же «дратівливий», у залежності від особливостей характеру, зокрема, рухливості чи в'язкості емоцій, «охолонувши» від роздратування, шкодує і перепрошує за спалах, у «зав'язлого» ж раніше добрі стосунки можуть змінюватися і дружні відносини зруйнуватися. В.М. Мясіщев [137] думає, що дуже важливо поділяти емоційні стани на ендогенні чи аутохронні і реактивні чи психогенні. Автор вказує, що у виникненні ендогенно-обумовлених станів відносини не відіграють ролі. Психогенні стани виникають із приводу обставин, що мають важливе значення, що пов'язані з життєво значимими відносинами: втратою дорогої особи, невдачею, катастрофою, крахом, втратою репутації, несправедливим осудом і т.п. Психічно обумовлене пригнічення, сум відомі в побуті, відомі і як психогенні депресії в клініці.

Інший емоційний стан, неодноразово відзначений вченими [108];

дорослих, нескладні, нетривалі, доручення;

- необхідна ретельна регламентація діяльності у вільний час;
- необхідне переконання в тому, що він вимогливий до себе і інших, свого слова, свідомий, дисциплінований, обов'язковий;
- необхідно навчати: плануванню режиму дня, доведенню справи до кінця, подоланню труднощів суб'єктивного характеру, диференціації виникаючих бажань з позиції користі і шкоди.
- необхідно впливати: за допомогою бесіди-роз'яснення, обговорення досвіду, вимоги, заохочення, покарання.

Для проведення індивідуально-профілактичної роботи з підлітками **астено-невротичного типу** необхідно враховувати їхні характерні риси:

- підвищена втомлюваність, особливо при розумовій роботі (на цьому тлі роздратування, гнів, сльози);
- схильність до іпохондрії: охоче лікуються, піддаються оглядам і обстеженням;
- честолобність;
- притаманна стану астено-невротиків особлива циклічність протягом доби, тижня, півріччя (найбільший підйом на початку дня, тижня півріччя);
- амбівалентні: з однієї сторони вони відносяться до себе як до слабого, з іншої - „я усе можу”.

У підлітків цього типу ситуації психологічного комфорту виникають при наступних обставинах:

- наявність теплих турботливих відносин з боку близьких, атмосфери любові і комфорту в сім'ї;
- оптимістична спрямованість сім'ї з загальними для її членів справами і захопленнями;
- наявність інтелектуальних, накопичуваних і естетичних хобі;
- тяжіння до однолітків, але в процесі спілкування швидко втомлюються і шукають самотності або спілкування з одним близьким другом;
- надають перевагу пасивному відпочинку, піддаються мріям, які є більш-менш реальними.

Делінквентну поведінку в неповнолітніх астено-невротичного типу провокують такі фактори:

У підлітків цього типу ситуації психологічного комфорту виникають за наступних обставин:

- наявність обстановки ледарства і безцільних розваг;
- схильність до криміногенності під впливом раптово виниклих бажань, ситуацій, тиску групи чи її лідера;
- при включенні в компанію асоціальних однолітків, швидко здобувають шкідливі звички і стереотипи девіантної поведінки;
- підвищена залежність особистості від оточення, менша від неї самої;
- наявність умов повного, але не припинюючого особистість, контролю з боку дорослих.

Делінквентну поведінку в неповнолітніх нестійкого типу провокують такі фактори:

- виховання в умові твердих взаємин;
- виховання в умовах емоційно й інтелектуально бідної сім'ї;
- відсутність контролю в ранньому дитинстві, відкуп батьків від дитини іграшками, речами, розвагами;
- бездоглядність;
- відсутність вимогливості з боку дорослих;
- гнітюча опіка, що припинює особистість, контроль з боку дорослих, придушення самостійних рішень.

З огляду на вищевикладене, нами розроблені наступні методи корекційно-профілактичної роботи з запобігання виникненню делінквентної поведінки в підлітків:

- встановлення повного, але не припинюючого підлітка контролю;
- чітке регламентування його діяльності;
- неухильне дотримання режиму дня;
- виключення можливості неконтрольованого вільного часу;
- тісна взаємодія з тими дорослими, хто займається навчанням і вихованням підлітка з нестійким типом;
- стимулювання ініціативи підлітка, заохочення навіть найменших її проявів;
- формування в підлітка усвідомлення неминучості покарання за провину;
- необхідні обов'язкові, що супроводжуються контролем з боку

131; 129] при різних формах психічних захворюваннях, але нерідко і природно в нормальних умовах, — це стан тривоги і страху. Тут також розрізняються ендогенні, часто соматогенні стани, з одного боку, реактивні і психогенні стани, з іншого. Ці психогенні стани виникають так само, як і депресивні, за важливих і значимих приводів, коли загрожують життєво значимі події, що викликають страх за життя, долю, честь самої людини чи дорогих йому осіб. Тривога виникає, коли особи, з якими людина взаємодіє, викликають підозру, чи побоювання, недовіру, що об'єктивно обґрунтовані чи необґрунтовані. При домінуванні комплексу порушень, напруги, агресивних емоцій виникає стан конфлікту, що трактується вченим як суперечливе відношення до того, що є і чого хоче людина і що, за її переконаннями, повинно бути. Мотив конфлікту характеризує особистість і її відносини. Безпосереднім приводом багатьох психогенних захворювань є фрустрація. За невдачею може з'явитись стан непевності, що тим яскравіший, чим чіткіше у відношенні до себе виражене почуття власної неповноцінності.

В.А. Ганзен [40], у структурній схемі психічного стану виділяє кілька рівнів ієрархічної підструктури: фізіологічний як самий нижній, який включає нейрофізіологічні характеристики, морфологічні і біохімічні зміни, зрушення фізіологічних функцій; психофізіологічний рівень — вегетативні реакції, зміни психомоторики, сенсорики; психологічний рівень — зміни психічних функцій і настрою людини. Характеристики поведінки, діяльності і відносини людини в тому чи іншому стані об'єднані на соціально-психологічному рівні. Особливо автор виділяє на психологічному рівні - настрій, а на соціально-психологічному - відношення людини. У літературі є суперечливі погляди на природу настрою, його джерела і зв'язок з іншими станами людини.

Автор вважає що, настрій є компонентом, а значить, і характеристикою будь-якого стану. Друга важлива детермінанта настрою — ставлення людини до навколишньої дійсності, до самого себе і т.п. у кожен момент часу. Саме такий погляд на настрій і дозволяє вважати його характеристикою синхронізації психічної і фізіологічної організації людини в будь-якому стані. Автор додає до цього, що в психіатрії настроїв здавна є важливою характеристикою всіх

типів патологічних станів.

Аналіз даних літератури з проблем психічних станів дозволяє констатувати єдність учених щодо багатокомпонентності цього поняття [38; 108; 129; 131; 162]. Головними з них є: своєрідність протікання психічних процесів, відношення до них і до навколишнього світу особистості, переживання індивіда, їхній зв'язок з індивідуальними характерологічними особливостями особистості, з її емоційними станами, у першу чергу, з настроєм, фрустрацією, станом конфлікту, що визначають не тільки виникнення тих чи інших психічних станів, але і їхню поведінку.

Отже, результати проведеного аналізу наукової літератури дозволяють розглядати прояви акцентуацій і психопатичних рис характеру в підлітків як одну з форм психічних станів, що визначають їхні потреби й емоції і як наслідок поведінкових реакцій. При цьому у своїй основі психічні стани, що пов'язані з психопатичними рисами особистості, ми розглядаємо як негативні.

Одним із психічних станів, на думку вчених, є потяг, що виражає недиференційовану чи недостатньо усвідомлену потребу суб'єкта. Потяг, як відзначають автори, є явищем, що має місце, оскільки представлена в ньому потреба або згасає, або усвідомлюється, перетворюючись в конкретне бажання, намір, мрію і т.п. [152; 153].

В.С. Дерябін [49] вказує на те, що існують органічні потяги. Органічними потягами, називаються такі, від задоволення яких залежить збереження індивіда і роду: голод, спрага, потяг і ін. Автор стверджує, що назва "потяг" додається також до психічних процесів, що не є вродженими. У цьому випадку вчені говорять про потяг до праці, до організаційної, наукової і тієї чи іншої творчої роботи і т.п. Ці психічні процеси властиві лише людям з високо розвинутою психікою. Для них характерний позитивний почуттєвий тон, що супроводжує їх певну активність і емоційно виражене прагнення до діяльності.

На думку автора, подібним, близьким до потягів є поняття пристрасті. Пристрасть до полювання, до спорту, до картярської гри, до наживи і т.п. – це поняття містить у собі наявність сильної, захоплюючої людини емоції, що змушує віддаватися чому-небудь повністю, іноді навіть всупереч доводам розуму. Різниця між тако-

лінквентної поведінки в підлітків:

- встановлення довірливого контакту з підлітком, ввічливе, тактовне відношення до нього;
- створення умов для того, щоб підліток міг реалізувати себе в цікавому для нього виді діяльності;
- сприяння заняттям естетичними видами діяльності: танці, музика і т.д.;
- можливість користування гарною бібліотекою;
- при рішенні проблем, неприпустима різка критика, осудження (найжахливіше, якщо вони виявляться необґрунтованими!);
- захист підлітків від брутальності, глузувань, необґрунтованих підозр;
- створення обстановки взаємоповаги і тактовного спілкування;
- уникнення включення підлітка в діяльність, що припускає змагальність, порівняння;
- при організації групової роботи не можна включати цих підлітків у групу однолітків, схильних до глузувань і брутальності;
- при невдачі обов'язково проводити індивідуальне обговорення розглянутої ситуації, допомогти знайти причину невдачі;
- доручення повинні збігатися з інтересами і захопленнями підлітка;
- учити будувати взаємини з однолітками, з огляду на їхні індивідуальні особливості.

Методи впливу:

- довіра, підтримка, особливо у випадку невдачі, заохочення у випадку удачі, індивідуальні бесіди, поважне відношення.

Для проведення індивідуально-профілактичної роботи з підлітками **нестійкого типу** необхідно враховувати їхні характерні риси:

- патологічна слабкість волі;
- непевність, нерішучість, піддатливість впливам, підвищена суґестивність, підлегливість, залежність від лідера;
- невміння відстоювати власні інтереси, пливуть за течією;
- схильні до зловживання алкоголем, наркотиками;
- не здатні до самоаналізу, оцінки власних дій;
- відсутня мотивація вчинків;
- до майбутнього байдужі, ситуативно криміногенні.

Для проведення індивідуально-профілактичної роботи з підлітками **сенситивного типу** необхідно враховувати їхні характерні риси:

- надзвичайна вразливість, з почуттям власної недостатності;
- старанність, ввічливість і дисциплінованість, але острах перевірок, іспитів, публічних відповідей;
- наявність внутрішньої і зовнішньої культури, почуття прекрасного;
- співчутливість, уміння радіти чужим успіхам;
- доброзичливість у спілкуванні, ввічливість, тактовність;
- неконфліктність;
- в іграх і інших видах діяльності віддають перевагу пасивній ролі.

У підлітків цього типу ситуації психологічного комфорту виникають при наступних обставинах:

- емоційно бідні взаємини в сім'ї;
- тривожно-недовірлива атмосфера в сім'ї;
- ситуація підвищеної соціальної відповідальності (завищені вимоги, доручення);
- пережиті в ранньому дитинстві сильні страхи;
- придушення в дитинстві активності і самостійності дитини;
- культ хвороб у сім'ї;
- керування дитиною через формування в неї почуття провини;
- невизнання її позитивних рис і заслуг.

Делінквентну поведінку в неповнолітніх сензитивного типу провокують такі фактори:

- комфортно почувають себе в колі сім'ї і близьких друзів;
- люблять читати книги, розводити квіти, доглядати за тваринами;
- комфортно почувають себе серед тих, хто розділяє їхні погляди, хоча і з іншими дуже доброзичливі;
- надовго зберігають прихильність до рідних, з бажанням піддаються опіці дорослих;
- комфортно почувають себе в гарній і комфортній обстановці.

З огляду на вищевикладене, нами розроблені наступні методи корекційно-профілактичної роботи з запобігання виникненню де-

го роду потягами і пристрастями скоріше кількісна, в смислі високої інтенсивності емоції при пристрастях. Такого роду потяги і пристрасті характеризуються тривалістю.

При розгляді психічних процесів, пов'язаних з потягом, різко виступають обмежені можливості інтелекту безпосередньо впливати на потяги, що нерозривно зв'язані з вегетативною нервовою системою, з її центрами, і здатністю вегетативної нервової системи в найтіснішому зв'язку із соматичними процесами, приводити в дію кору мозку з її великими функціональними можливостями і величезним багатством психічних реакцій і можливостей впливу на зовнішній світ.

С.Л. Рубінштейн [168] вказував на те, що існують різні форми прояву потреб, а потяг - лише один з них. Автор вказує, що це початковий етап в усвідомленні потреби, і сам потяг зовсім не приречений на те, щоб засісти в органічній чутливості, свідомості. В особливій мірі дане положення відноситься і до сексуального потягу, оскільки спрямоване на людину. Воно більш-менш глибоко й органічно включається у свідоме життя особистості, і це останнє включається в нього: сексуальний потяг стає коханням; потреба людини в людині перетворюється в справді людську потребу. Цілий світ найтонших людських почуттів – естетичних і моральних (замилування, ніжності, турботи, розчулення) включається в неї, в тому числі і у свідомому житті.

В.М. Кудрявцев [108] трактує потяг як важко регульовані, емоційно забарвлені прагнення, в основному органічного (біологічного) характеру. Як вказує автор, потяги можуть бути природними і сформувалися в соціальних умовах. Природні потяги не завжди усвідомлюються. Вони пов'язані з органічними процесами і лише в дуже незначній мірі можуть регулюватися свідомістю. Самі ж потяги можуть істотно впливати на організацію, спрямованість свідомості.

Усвідомлений потяг, що відбиває потребу переживанням, що перейшов в дієву думку про можливість чим-небудь оволодіти чи що-небудь здійснити вчені іменують бажанням [97; 152; 153; 165].

Т. Шибутані [205] вважає, що початкові ланки механізму протиправних вчинків, скоєних під впливом потягів і емоцій, наприклад потреби, у принципі ті ж, що і при раціональній поведінці.

Однак в подальшому картина змінюється: на цій стадії емоції настільки опановують правопорушником, що психологічний процес постановки мети, вибору засобів, правової і моральної оцінки вчиненого згортається, стає формальним, і перехід до дії інколи відбувається відразу ж після появи образу бажаного об'єкта. Почуття, емоції і потяги "висувають задачу задоволення конкретних способів її розв'язання й активують моторику, не передбачаючи реалізацію тих чи інших дій. Афективність представляє психофізіологічні реакції, що дають лише сліпу рушійну силу" [205, с. 48]. От чому "вибухові афективні реакції з утратою здатності самовладання називають примітивними реакціями".

Цю точку зору підтримує В.М. Кудрявцев [109], який вважає, що афективна поведінка має важливе значення для виживання організму в особливих, критичних умовах (несподівана небезпека, велика фізична чи психологічна напруга і т.д.). Але воно позначається негативними наслідками в стабільному суспільстві. Коли замість того, щоб спокійно і розумно вирішити виниклу проблему, людина дратується, обурюється, впадає в гнів, а це негативно позначається не тільки на ній, а й на навколишніх. Від сильного щирогосердечного хвилювання один крок до образи особистості, хуліганської витівки чи іншого правопорушення. Вплив сильних почуттів і емоцій на інтелект "може дати не підпорядкованому свідомому вольовому контролю розрядку в дії" [109, с. 67].

Але сильні потяги й емоційна напруга викликаються не тільки збігом зовнішніх обставин, що створюють конфліктну чи іншу незвичайну ситуацію, що приводить до глибоких бурхливих переживань. У не меншій мірі вони залежать від тих елементів індивідуальної і суспільної психології, які можна охарактеризувати як звичку "давати волю своїм почуттям" чи як анархічну розбещеність. Особливостями особистості визначається і спрямованість емоції, а також переважання тих чи інших настроїв і почуттів.

Дослідження неповнолітніх правопорушників, проведених В.П. Ємельяновим [61], В.В.Ковальовим [91], В.Т. Кондрашенко [96] показують, що психіка багатьох з них помітно відрізняється від психіки представників контрольних груп - школярів і працюючих підлітків, що дотримуються вимог моралі і права. Автори вказу-

- керування поведінкою дитини через формування почуття провини;

- нестерпність шуму брутальності, твердості, цинічності;

- неприйнятність зміни колективу навіть на краще;

- скуто почуваються при необхідності виступати перед аудиторією, навіть перед своїм класом;

- важко переживають глузування стосовно них, несправедливі обвинувачення, що можуть викликати депресію і навіть суїцид.

З огляду на вищевикладене, нами розроблені наступні методи корекційно-профілактичної роботи з запобігання виникненню делінквентної поведінки в підлітків:

- необхідність формування в підлітка оптимістичних поглядів на життя;

- розвиток емоційності, образності уяви в підлітка;

- необхідність створення умов для засвоєння підлітком навичок самостійної поведінки;

- поступова передача ініціативи і контролю за поведінкою самому підлітку при виконанні дорослим функції консультанта;

- необхідність формування в підлітка умінь виділяти головне, знижувати почуття моральної відповідальності і провини;

- неможливість погроз покарання;

- неможливість публічного підкреслення неспроможності підлітка в чомусь;

- необхідність конкретних і посильних доручень, що сприяють підвищенню самооцінки;

- надання допомоги у виконанні доручень;

- необхідність переконання, що підліток може самостійно справитися з проблемами, що невдачі – це звичайне явище життя;

- навчання умінню формування установки на успіх підлітка (прийоми візуалізації, опису успіху);

- навчання умінню відокремлювати головне від другорядного.

Методи впливу:

- переконання на власному досвіді і досвіді інших;

- прояв доброти, турботи, підтримки;

- організація успіху в діяльності;

- заохочення адаптивних проявів, ласкавий докір.

надуманих ним чеснот;

- підкріплення простоти і щирості в спілкуванні з однокласниками;

- навчання самоконтролю поведінки, умінню демонструвати свої позитивні якості;

- необхідність індивідуальних бесід про реальні умови поваги й уваги до інших;

Методи впливу: переконання на власному досвіді, натяк, поважливий докір, попередження, прояв засмучення, іронія, гра, заохочення.

Для проведення індивідуально-профілактичної роботи з підлітками **психастенічного типу** необхідно враховувати їхні характерні риси:

- тривожна помисливість, постійний страх за себе і своїх близьких футуристичного характеру;

- симбіотична прихильність до матері чи іншого родича;

- запобігання від неминучих нещасть;

- акуратність, сумлінність, педантичність, раціональність, обґрунтованість;

- у той же час нерішучість, сумніви в ухваленні рішення, негнучкість у поведінці, замкнутість, емоційна стриманість.

У підлітків цього типу ситуації психологічного комфорту виникають за наступних обставин:

- наявність любові і турботи в сім'ї;

- наявність оптимістичної установки в сім'ї, відсутність завищених вимог один до одного;

- відсутність обов'язків і зобов'язань підлітка стосовно інших, що вимагають від нього рішучості, ініціативи;

- стабільність життєдіяльності підлітка, чіткі вимоги до нього з боку дорослих;

- упевненість підлітка, що йому допоможуть у важку хвилину, не придушуючи його ініціативи, допоможуть прийняти правильне рішення.

Делінквентну поведінку в неповнолітніх психастенічного типу провокують такі фактори:

- умови твердих взаємин, емоційне відкидання;

ють, що мотиви злочинної поведінки психопатів в основному ті ж, що й у здорових людей, однак у них здебільшого порушений ланцюжок причинних зв'язків від мотиву до мети, прийняття рішення надмірно полегшене, а контрольні механізми ослаблені. Ученими були виділені два основних механізми формування мотиву злочинної поведінки: порушення опосередкування потреб і порушення їхнього опредмечування.

Порушення опосередкування потреб полягає в руйнуванні в суб'єктів уявлення про соціально прийнятні способи задоволення потреб. Це відбувається через неправильні оцінки і прогноз можливих наслідків, перекрученої оцінки власної особистості і соціальних норм — і в результаті потреби приймають характер невідворотних потягів, і формують імпульсивні мотиви поведінки.

При порушенні опредмечування потреб мотиви поведінки відображають не зовнішню ситуацію і навіть не потребу суб'єктів, а особистісну дисгармонію. У цьому випадку реалізація мотивів веде не до задоволення потреб, а лише до тимчасової розрядки суб'єктивної напруги. Іноді мотиви такої поведінки мають характер запозичення, часом навіть характер навіювання, і суперечать власним установкам особистості. Нерідко мотиви вчинків важко пояснити. У психологічній і кримінологічній літературі існують різні думки щодо визначення мотивації людської поведінки. Ми поділяємо думку Х. Хекхаузена [200, с.9], що вказує: "Навряд чи знайдеться інша така ж неозора сфера психологічних досліджень, до якої можна було б підійти з настільки різних сторін, як до психології мотивації".

У психологічній літературі термін "мотивація" нерідко ученими використовується для характеристики всього механізму нерозуміння. Так, учений В.А. Асєєв [11] називає мотивацію рушійними силами людської поведінки і стверджує, що вона пронизує всі основні структурні утворення особистості: її спрямованість, характер, емоції, здібності, діяльність і психічні процеси. Таке визначення поняття мотивації, на думку В.Е. Мільмана [133], уявляється надмірно розширеним. Він відзначає, що поняття мотиву і мотивації в психологічних дослідженнях служать синонімом і заміником усієї спонукальної сфери діяльності.

У кримінологічній літературі зустрічається кілька визначень мотивації. Так, К.С. Ігошев [74], відзначаючи, що мотивація більш широке поняття, ніж мотив, вказує на наступні її компоненти: первинні спонукальні сили людської активності (психологічна мобілізованість і готовність особистості до здійснення певних дій); фактори, що направляють, регулюють і підтримують ці чи ті дії, що змінюють їхню висхідну спрямованість. На його думку, мотивація може розумітися і як процес внутрішньої аргументації мотивів.

Ми поділяємо думку вчених про те, що знання мотивів не тільки дає відповідь на питання, чому відбуваються ті чи інші дії, але й у чому їхній смисл для даного індивіда, які потреби при цьому задовольняються. Такий підхід до мотиву дає можливість зрозуміти, на що спрямована активність особистості, заради чого обраний саме даний варіант поведінки, а не інший, тобто зрозуміти мотив як причину, що визначає спрямованість її поведінки.

У вітчизняній патопсихології склався цілий напрямок (наприклад, школа Б.В. Зейгарник), у центрі уваги якої знаходиться аналіз мотиваційних змін у залежності від різних форм психічних захворювань і психічної патології. Численні дослідження, проведені представниками цієї школи, показали, що патологія особистості спричинює, в основному, порушення в сфері мотивів. На думку вчених, в одних випадках захворювання змінює структуру мотивів, порушує їхню ієрархію, опосередкованість, в інших – смислоутворююча функція мотиву перетворюється лише на пізнавальну. Ними встановлено, що патологічні зміни особистості полягають у втраті критичності і підконтрольності поведінки, у появі нової чи зміні попередньої провідної діяльності [7; 12; 109].

Більшість авторів робіт про мотивацію поведінки вважають джерелом активності потребу організму в чому-небудь. На їхню думку, безліч різних об'єктів можуть виступати як предмет цієї потреби, тобто ставати мотивом, що володіє спонукальною і направляючою функцією діяльності. До основних потреб учені відносять такі, як: біологічні (органічні) - безпосередньо забезпечують існування людини як індивіда і продовження його в потомстві, індивідуально-психологічні – ті, які створюють безпеку в результаті психологічної адаптації в групі: ієрархія взаємин, механізми конфор-

- залучення до себе уваги, використовуючи мотиви жалісливості, подиву, навіть ворожості з боку навколишніх.

У підлітків цього типу ситуації психологічного комфорту виникають за наступних обставин:

- відчуття повного задоволення своїх потреб;
- наявність ситуацій підвищеної уваги до своєї особи;
- наявність поведінки в досить строгій відповідності з очікуваннями оточуючих;
- наявність широкої сфери спілкування і можливість самовираження;
- можливість покладення своїх проблем на інших;
- наявність егоїстичності, несамотійності, сугестивності, істеричності (форми пристосування слабких).

Делінквентну поведінку в неповнолітніх істероїдного типу провають такі фактори:

- виховання за типом „кумир сім'ї”;
- виховання в умовах гіперпротекції;
- виховання в тривожно-недовірливій атмосфері;
- виховання в атмосфері культу хвороб;
- поява ситуації зниження уваги до своєї особи (іноді підліток бачить вихід в усе більш протиправній поведінці), але все це демонстрація: „допоможіть мені, бо я пропаду!”;
- наявність особистої відповідальності за трудомістке „непрестижне” доручення (велика імовірність симуляції).

З огляду на вищевикладене, нами розроблені наступні методи корекційно-профілактичної роботи з запобігання виникненню делінквентної поведінки в підлітків:

- створення умов для розвитку здібностей;
- об'єктивне відношення до успіхів і заслуг підлітка;
- неприйняття спроб істероїдних проявів, маніпулювання людьми;
- запобігання поведінкових реакцій за засобами гіперуваги чи, навпаки, гіпоопіки;
- доручення, що вимагають розвитку організаторських здібностей;
- необхідність формування розуміння підлітком реальних, а не

тичних зривів.

З огляду на вищевикладене нами розроблені наступні методи корекційно-профілактичної роботи з запобігання виникненню делінквентної поведінки в підлітків:

- наявність комфортної, доброзичливої обстановки в сім'ї і школі;
- необхідність незначної похвали чи схвалення;
- у момент спаду настрою в підлітка необхідне співпереживання щодо його проблем;
- недопущення найменшої брутальності, категоричності;
- неможливість акцентування на негативних рисах характеру підлітка, докорів;
- невідтримування конфлікту, викликаного афективним спалахом підлітка;
- необхідність прояву симпатії до підлітка, позитивного оцінювання певних рис особистості підлітка;
- індивідуальні доручення, що вимагають прояву турботи, збереження, обліку (турбота про тварин, полив квітів і т.д.);
- необхідність вселення оптимістичного погляду на життя;
- переконання його в тому, що він цікавий співрозмовник, надійний помічник, чуйна людина, гарний друг, що його цінують і поважають;
- навчати подоланню труднощів, почуття образи, раціональній витраті своїх сил;

Методи впливу: адекватна чи підвищена увага, прохання, прояви доброти, турботи, поважливого докору.

Для проведення індивідуально-профілактичної роботи з підлітками **істероїдного типу** необхідно враховувати їхні характерні риси:

- егоцентризм, постійне бажання бути в центрі уваги, бажання зробити „враження”;
- комунікабельність;
- розвиненість інтуїції;
- висока пристосованість до людей;
- прагнення маніпулювати людьми;
- прагнення до різних вигравів;

мізму й інші та соціально-психологічні (мораль, норми поведінки, етика й естетика, ідеологія і світогляд, відношення до суспільної праці) [67; 70; 92; 101].

Соціально-правові норми регламентують як умови реалізації потреби, так і її предмет. При порушенні цих норм поведінки, спрямованих на реалізацію потреби, вона стає злочинною чи суспільно небезпечною. Л.М. Балабанова [13] указує на те, що для дослідників великі труднощі представляє відокремлення нормальних типів особистості від ненормальних, патологічних, розмаїтість яких винятково велика, тим більше, що до сьогодні недостатньо розроблено критерії норми і патології особистості, що одні і ті самі форми поведінки, наприклад, асоціальні й антисоціальні, спостерігаються в обох випадках.

Б.В. Зейгарник [69] виділила різні варіанти порушення структури мотивів при особистісній патології, в основі формування лежать два психологічних механізми мотивоутворення: порушення опосередкування потреб; порушення їхнього опредмечування.

Порушення опосередкування потреб полягає в несформованості чи в руйнуванні соціально детермінованих способів реалізації потреб.

З досліджень Л.М. Балабанової [13] випливає, що за цим механізмом формуються: афектогенні мотиви (10, 4%), ситуативно-імпульсивні мотиви (10, 2%), анетичні мотиви (17, 4%). На її думку загальним для мотивів, пов'язаних з порушенням опредмечування потреб є формування мотивів, відчужуваних своїм предметом від актуальних потреб суб'єкта і тих, що приводять при їхній реалізації до соціальної і навіть біологічної дезадаптації. Автор виділяє наступні мотиви, пов'язані з порушенням опредмечування потреб: мотиви – «сурогати» (9%), мотиви психопатичної самоактуалізації (45%), сугестивні мотиви (7%). Окремо нею виділяються неусвідомлювані мотиви (1,4%).

Ряд учених [7; 12; 192] стверджують, що більшість протиправних дій аномальних особистостей носить полімотивований характер. Якись мотиви з їх великого числа можуть і не усвідомлюватися суб'єктом. Однак прихований для самого суб'єкта характер його спонукань можна все-таки виявити при ретельному аналізі якого-

небудь випадку, вчинку.

У групу афектогенних мотивів вище названі автори як значимі фактори включають ті, котрі сприяють полегшенню виникнення афективної реакції: знижений настрій, перевтома, соматичне ослаблення, характерологічні особливості психіки здорових осіб (недостатньо стійка самооцінка, нездатність до швидкого прийняття рішень у складних ситуаціях).

Багато учених вважають [12; 192] що ситуаційно-імпульсивні мотиви приводять до безпосереднього задоволення актуальної потреби за допомогою «найближчого» об'єкта без врахування існуючих соціальних норм, минулого досвіду, зовнішньої обстановки, можливих наслідків своїх дій. Найчастіше такі мотиви зустрічаються в олігофренів (14%), збудливих (14%), нестійких (13%) психопатів. В істеричних психопатів – у 6% випадків, у загальмованих – у 1% випадків, у параноїальних не зустрічалися. Ці мотиви зустрічаються не тільки в осіб із психічними аномаліями, але й у психічно здорових і акцентуєваних особистостей. Провокуючим фактором найчастіше всього є алкогольне сп'яніння, що збільшує в психопатичних особистостей дефект прогнозування, опори на минулий досвід.

Мотиви, у яких порушення опосередкування діяльності торкаються самого вищого рівня регуляції поведінки – морально-етичного і правового, учені відносять до групи анетичних мотивів, і вони найбільш часто зустрічаються в олігофренів у стадії дебільності (31%), нестійких (25%), істеричних (19%), у збудливих (17%) психопатів. Учені вказують, що провідною умовою формування анетичних мотивів було переважне ігнорування соціально-правових норм як психопатичними особистостями, так і психічно здоровими [6; 8; 12].

Під мотивами «сурогатами» [12; 43] розуміють ті мотиви, що пов'язані з реалізацією потреб в об'єктах біологічно неадекватних чи заборонених існуючими соціальними нормами. Це, іншими словами, об'єкти – «сурогати», що набувають спонукальну і змістоутворюючу функцію. Ведучим об'єктом «сурогатом» учені вважають сексуальні переверзії, що найбільш характерні для психопатичних особистостей.

- необхідне навчання самодисципліні, самовладанню, умінню враховувати думку інших, ввічливості, тактовності, умінню дотримувати слова;

- необхідні наступні виховні впливи: попередження, пробудження гуманних почуттів, надумана недовіра, опосередкування, іронія, покарання.

Для проведення індивідуально-профілактичної роботи з підлітками **лабільного типу** необхідно враховувати їхні характерні риси:

- крайня мінливість настрою;

- зміна настрою супроводжується від оптимізму до „чорної” зневіри;

- глибина переживань виявляється в міміці, самопочутті, працездатності, комунікабельності;

- володіння розвинутою інтуїцією;

- легке вловлювання відносин інших до себе й адекватна відповідь на них.

У підлітків цього типу ситуації психологічного комфорту виникають при наступних обставинах:

- перебування серед людей, що приймають і люблять їх такими, якими вони є, розуміючи мінливість їхнього настрою, випадкові афективні спалахи, що не мають ні глибокої агресивної наповненості, ні напруженості;

- у силу розвинутої інтуїції, відчуття комфорту з людьми, що відповідають взаємністю на їхню щирю любов і дружбу;

- явне відчуження, втрата взаємин з тими людьми, що виявляють до них байдужість, проявляють до них антипатію.

Делінквентну поведінку в неповнолітніх лабільного типу провокують такі фактори:

- виховання в умовах грубих взаємин;

- суперечливе виховання;

- виховання в умовах підвищеної моральної відповідальності;

- неприйняття їх значимими для підлітка особами;

- можливість афективних спалахів у випадку принизливих нотацій (навіть правильних) з боку дорослих;

- переживання неприємностей і нещастя, що може привести до гострих афективних реакцій, реактивних депресій, важких невро-

провокують такі фактори:

- виховання в умовах домінуючої гіперпротекції чи, навпаки, в умовах безоглядності;
- часті конфліктні ситуації в сім'ї;
- емоційно й інтелектуально бідна сімейна обстановка;
- умови жорстких сімейних взаємин;
- блокування прагнення гіпертимного підлітка до активної діяльності, до спілкування, до лідерства;
- надмірно тверда дисципліна;
- монотонна нецікава діяльність, що не дає виходу високій активності і бажанню діяльності гіпертима;
- вимушена самотність;
- вимушене байдкування;
- відсутність інтересів, захоплень.

З огляду на вищевикладене, нами розроблені наступні методи корекційно-профілактичної роботи з запобігання виникненню делінквентної поведінки в підлітків:

- створення відповідних умов для можливості прояву ініціативи підлітка;
- встановлення чітких і аргументованих меж прийнятної поведінки і визначення обов'язків підлітка;
- уникнення гіперопіки;
- бесіда з підлітком, що відбувається в доброзичливій неавторитарній обстановці;
- підкреслене поважне спілкування з підлітком, що поєднується з розумною і послідовною вимогливістю;
- вплив на підлітка через формування колективної думки з врахуванням його власної;
- сполучення довіри до підлітка з контролем за виконанням доручень;
- доручення, що вимагають лідерських якостей: староста класу, фізорг і ін.
- необхідне переконання підлітка в тому, що він відповідальний, вміє доводити почату справу до кінця, вміє бути поблажливим до недоліків інших у поєднанні з принциповою вимогливістю до себе і інших, вміє бути наполегливим, зібраним, серйозним;

До мотивів психопатичної самоактуалізації відносять мотиви протиправних дій, у яких спонукальну силу здобуває та чи інша риса особистості, прагнення до реалізації якої стає мотивом поведінки. В основі формування таких мотивів, на думку авторів, лежить регулятивна функція структури «Я», прагнення до збереження і розвитку власної цінності. У якості основного спонукального фактора вони виділяють прагнення до ліквідації особистісного дисонансу, зокрема неузгодженості між ідеальним «Я» і самооцінкою [12; 43].

Таким чином, аналіз виділених авторами мотивів реалізації потреб вказує на зв'язок потягів, бажань, характерологічних особливостей підлітків із психопатичними рисами особистості. Ми вважаємо, що дані досліджень вчених про даний зв'язок дозволяють нам констатувати ще один вид зв'язку – зв'язок мотивів із психічним станом підлітків, з акцентуацією і психопатичними рисами характеру.

Деякі з описаних мотивів виникають у випадку неузгодженості між життєвою потребою і можливістю її задоволення. П.В.Сімонов [174] вказує, що в цей момент виникає емоція, а ступінь емоційної напруги визначається потребою і дефіцитом інформації, необхідної для задоволення цієї потреби.

Деякі вчені вважають, що не можна провести тверде розмежування між емоцією і мотивацією [12; 124].

А.В. Петровський [150] поділяє мотиви на дві великі групи: усвідомлені і неусвідомлені. До усвідомлених він відносить інтереси, переконання, прагнення (наміри, мрії, пристрасть, ідеали); до неусвідомлених – установки і потяги. Даний розподіл мотивів підтверджує трактування понять «бажання» і «потяг», наявних у довідковій літературі. Так, згідно із визначеннями довідників, бажання – це емоційно забарвлене прагнення чи потяг [97; 147; 152].

У той же час у літературі відсутні дані про вплив розгальмованості потягів на поведінкові реакції, на мотиви здійснення тих чи інших вчинків делінквентного характеру, на емоції й емоційну напругу в підлітків з порушеннями психічних станів.

У зв'язку з цим правильною є точка зору К.Е. Ігошева [75], який стверджує, що нервова система підлітка ще знаходиться в стадії

формування. Через це у підлітків спостерігається певна мінливість у виробленні гальмівних реакцій, ослаблений контроль кори головного мозку над підкіркою (на відміну від дорослих), не повною мірою розвинуте осмислення значимості словесних подразників (другої сигнальної системи) та ін. Ці особливості впливають на психологію підлітка, його поведінки. Мотиви діяльності підлітків часто носять характер афектів, емоційних вибухів. Лінія їх поведінки нестійка, вчинки нерідко неконтрольовані свідомістю (імпульсивні), дії часто ненавмисні.

Сказане ще раз підтверджує думку про те, що гальмівні процеси відіграють важливу роль у поведінці особистості й у контексті нашого дослідження з розгальмованості потягів як психічних станів, які впливають на делінквентну поведінку підлітка.

У психіатричній літературі існує термін «розгальмування потягів», що трактується як хворобливий стан посилення і безконтрольності потягів (харчових, соціальних, сексуальних і ін.). Для даного стану характерні відповідні порушення соціально вироблених норм поведінки, свідомих особистісних установок. Вони спостерігаються при ендогенних психозах (шизофренія, маніакальна фаза МДП), психопатіях, органічних ураженнях головного мозку [24].

Слід зазначити, що медичне поняття «розгальмування потягів» і психологічне «розгальмованість потягів» мають різне значення: у медицині – це хворобливий стан, у психології – соціально-психологічне явище.

У психологічній науковій літературі чітко визначення поняття розгальмованості потягів до сьогодні відсутнє. Це дозволило нам дати наступне визначення: «Розгальмованість потягів – це особливий психічний стан, що виявляється в недостатній здатності суб'єкта здійснювати внутрішній контроль над поведінковими реакціями внаслідок недиференційованості, неусвідомленості чи недостатньої усвідомленості суб'єктом самої потреби, що обумовлює негативну форму її реалізації» [17; 35; 130]. Відсутність розгальмованості потягів дозволяє здійснити внутрішній контроль над поведінковими реакціями при реалізації виникаючих потягів (потреб).

На жаль, у психологічній і юридичній літературі не розвинута теза про ступінь впливу розгальмованості потягів на протиправну

прагненні чим-небудь володіти і розпоряджатися;

- необхідність навчовання підлітку, що відношення до нього навколишніх позитивне, тому що його цінують за певні якості: він цікавий співрозмовник, гарна, добра людина, вірний друг;

- виховання самовладання, самоконтролю, уміння відмовлятися від нерозумних бажань, уміння розуміти інших;

Рекомендуються як найбільш ефективні наступні методи впливу: переконання на позитивному досвіді підлітка, попередження, натяк, поважливий докір, пробудження гуманних почуттів, активізація прихованих почуттів.

Для проведення індивідуально-профілактичної роботи з підлітками **гіпертимного типу** необхідно враховувати їхні характерні риси:

- властива постійна висока активність і бажання діяльності, оптимістичний погляд на життя;

- прояв легкодумства; відсутність етичних норм і почуття обов'язку;

- дратівливість у дружньому колі і колі близьких;

схильність до:

- азартних захоплень;

- втеч;

- раннього статевого життя;

- алкоголю на фоні гарного настрою;

- високої контактності, комунікабельності;

- впевненості в собі;

- активного прагнення до діяльності і лідерства.

У підлітків цього типу ситуації психологічного комфорту виникають при наступних обставинах:

- відчуття комфорту в ролі організатора яких-небудь заходів;

- в прояві своїх думок, почуттів, волі;

- визначення меж дозволеного в діяльності підлітка в процесі аргументованої бесіди на паритетних засадах, що забезпечує безпеку самого підлітка і навколишніх;

- включеність підлітка в різноманітні цікаві для нього види діяльності.

Делінквентну поведінку в неповнолітніх гіпертимного типу

- прагнення до влади над людьми і гедоністичними задоволеннями;

- втрата контролю над власною поведінкою під владою потягів.

У підлітків цього типу ситуації психологічного комфорту виникають при наступних обставинах:

- атмосфера любові і комфорту в сім'ї й оточенні підлітка;

- задоволення розумних матеріальних, духовних і інтелектуальних потреб і інтересів підлітка;

- взаємодія підлітка з батьками і значимими людьми, заснована на спільності інтересів і довірі;

- захоплення й обов'язки, що дають вихід накопиченій психофізіологічній енергії епілептоїдного підлітка.

Делінквентну поведінку в неповнолітніх епілептоїдного типу провокують такі фактори:

- жорсткі умови взаємин у поєднанні з емоційним неприйняттям дитини;

- інтелектуальна бідність сімейного середовища;

- застосування фізичних покарань;

- обмеження інтересів і особистої гідності підлітка;

- бездоглядність;

- протидія високому рівню домагань підлітка;

- протидія інтенсивним бажанням і потягам підлітка.

З огляду на вищевикладене нами розроблені наступні методи корекційно-профілактичної роботи з запобігання виникненню делінквентної поведінки в підлітків:

- розвиток навичок спілкування і саморегуляції;

- залучення підлітка в співробітництво зі значимими дорослими по досягненню цікавої для нього мети;

- унеможливлення конфліктних ситуацій, у зв'язку з можливістю афективної вибуховості;

- наявність доброзичливої, спокійної, стриманої манери бесіди;

- прояв зацікавленого інтересу до життя і проблем підлітка;

- можливість індивідуальної бесіди в момент відсутності в підлітка афективної напруги;

- надання підлітку можливості говорити;

- доручення, засновані на властолюбстві, акуратності підлітка,

поведінку, але не розкривається й зміст цього феномену.

У структурі ОВС України функціонує 21 приймальник-розподільник для неповнолітніх. У державі нараховується більше 81 тисячі дітей-сиріт, з яких близько 11 тис. знаходяться на обліку в ОВС. З цієї кількості неповнолітніх 40 тис. - за різні правопорушення взяті на облік ОВС. Щорічно неповнолітні скоюють від 30 до 37 тис. злочинів, серед них 240-260 навмисних убивств, 2,2 тис. грабежів і крадіжок [99, с. 10]. Окрему категорію правопорушників складають особи, що не досягли віку кримінальної відповідальності. Так, у 2001 р. завершено і направлено в суд для застосування насильницьких методів виховного характеру 1540 справ із суспільно-небезпечних діянь, скоєних 2195 неповнолітніми. Серед них 4 справи про убивства, 11 – навмисні тяжкі тілесні ушкодження, 8 - згвалтування, 12 - розбійні напади, 70 - грабежі. Більшість правопорушень, скоєних неповнолітніми, складають крадіжки [147, с.3].

Згідно Наказу МВС України №384 від 13.01.1996 р. "Про затвердження Положення про приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ" приймальники-розподільники для неповнолітніх призначені для тимчасового утримання неповнолітніх віком від 11 до 18 років на термін до 30 діб, що:

- скоїли у віці від 11 до 14 років суспільно-небезпечні діяння, якщо є необхідність негайно ізолювати їх (за постановою органів дізнання, слідчого, санкціонованого прокурором, чи за постановою суду);

- відповідно до рішення суду, направляються в спеціальні установи для неповнолітніх;

- самовільно залишили спеціальні навчально-виховні установи, де вони перебували.

Основними задачами приймальників-розподільників є:

- недопущення з боку неповнолітніх правопорушень;

- здійснення серед них профілактичної і виховної роботи;

- виявлення причин і умов, що сприяють злочинності в підлітковому середовищі;

- забезпечення відповідних умов їхнього утримання.

Неповнолітні, доставлені в приймальник-розподільник, розподіляються в залежності від віку і статі на групи, чисельність яких

не повинна перевищувати 20 осіб, і знаходяться під цілодобовим спостереженням посадових осіб приймальників-розподільників. Хлопчики і дівчатка утримуються в окремих приміщеннях в умовах, що виключають можливість виходу і скоєння правопорушень. Неповнолітні, які скоїли у віці від 11 до 14 років суспільно-небезпечні діяння, утримуються окремо від інших.

Всі особи, оформлені в приймальник-розподільник, реєструються в журналі обліку неповнолітніх, доставлених у приймальник-розподільник і на них заповнюються обліково-статистичні картки.

Обліково-статистичні картки на неповнолітніх, котрі утримуються в приймальниках-розподільниках, зберігаються за алфавітом. Після від'їзду неповнолітнього обліково-статистичні картки передаються в архівну частину картотеки приймальника-розподільника, де зберігаються постійно.

На неповнолітніх, направлених у приймальники-розподільники заводяться облікові справи, у яких зберігаються документи, які є підставою для утримання в приймальнику-розподільнику: постанова про направлення неповнолітнього у приймальник-розподільник; протокол особистого огляду; анкета неповнолітнього, доставленого в приймальник-розподільник; документи, що підтверджують вік неповнолітнього; відомості про наявність батьків чи осіб, які їх замінюють, їхнє місце проживання; матеріали про проведення виховної роботи з неповнолітніми під час перебування в приймальнику-розподільнику; матеріали про заохочення і покарання неповнолітнього; довідка про стан здоров'я; арматурні списки; інші документи.

Облікові справи ведуться старшим вихователем у період перебування неповнолітніх у приймальнику-розподільнику.

Профілактична і виховна робота з неповнолітніми, котрі знаходяться в приймальниках-розподільниках, здійснюється з урахуванням віку, ступеня педагогічної занедбаності, суспільної небезпеки раніше скоєних правопорушень, а також інших обставин, що мають значення для ефективних заходів профілактичного впливу.

З метою запобігання правопорушенням серед неповнолітніх, виявлення й усунення причин і умов скоєння правопорушень поса-

засоби апаратів оперативної служби для здійснення прихованого спостереження і оперативних установок за членами груп з метою документування їхньої злочинної діяльності й одержання інформації для проведення профілактичних заходів.

2.2. Особливості профілактичної роботи з акцентуованими підлітками з розгальмованістю потягів

При розробці рекомендацій були використані теоретичні положення вчених: Ю.М. Антоняна, В.В. Гульдана, Я.Ю. Кондратьєва, М.В. Корнієнка, К. Леонгарда, А.Є. Лічко, І.М. Мельника, Б.В. Романюка, Сонді, і ін. Рекомендації складаються з двох частин: теоретичної і практичної.

Для співробітників кримінальної міліції у справах неповнолітніх і дільничних інспекторів міліції досить складно визначити наявність психопатичних рис у підлітків, а тим більше визначити його тип. Як наслідок виникають труднощі у проведенні корекційно-профілактичної роботи з цією категорією підлітків. З метою надання практичної допомоги нами розроблені рекомендації з кожного типу психопатій і акцентуацій рис характеру, що найбільш часто зустрічаються в підлітків. У них відображені: риси, характерні для кожного з типів; ситуації, у яких у підлітків найбільш часто спостерігається психологічний комфорт; фактори, що можуть провокувати делінквентну поведінку; загальні вимоги до корекційно-профілактичної роботи з запобігання делінквентній поведінці психопатичних підлітків і практичні поради.

Для проведення індивідуально-профілактичної роботи з підлітками **епілептоїдного типу** необхідно враховувати їхні характерні риси:

- незбалансованість збудження і гальмування нервових процесів;
- дисфорія – типовий стан для епілептоїдів;
- стан пригніченості з похмурою агресивністю стосовно навколишнього;
- педантичність, користолобство, любов до азартних ігор;

аналізу наявної в картотеках інформації працівники профілактичної служби органів внутрішніх справ будуть мати реальну можливість приймати попереджувальні профілактичні заходи по недопущенню скоєння правопорушень учасниками груп (шляхом проведення рейдів, регулярних перевірок, виставляння тимчасових чи постійних посад), а в необхідних випадках розкривати по гарячих слідах злочини, скоєні поблизу місць концентрації.

Ми згодні з авторами в тому, що керівникам органів внутрішніх справ, інспекторам карного розшуку у справах неповнолітніх, дільничним інспекторам необхідно активніше і частіше інформувати позаштатних співробітників міліції про виявлені групи неповнолітніх і місця їхнього збору в районах обслуговування; орієнтуватися на вивчення учасників цих груп, їхніх зв'язків, задумів, намірів; ставити задачі про проведення з підлітками індивідуальної профілактичної роботи.

Як стверджують учені, позитивний результат у попередженні групової злочинності неповнолітніх принесе покращення роботи патрульно-постової служби органів внутрішніх справ. Для цього потрібно знайомити наряди патрульно-постової служби з місцями концентрації неповнолітніх, включати дані місця в маршрути їхнього патрулювання у вечірній і нічний час.

На нашу думку, для посилення роботи з виявлення неповнолітніх, що не займаються суспільно корисною діяльністю, необхідно регулярно підтримувати контакти і вчасно одержувати інформацію з навчальних закладів, підприємств і організацій про неповнолітніх, що кинули навчання, а також про тих, які звільнились з роботи, здійснювати контроль за їх поведінкою, сприяти їхньому працевлаштуванню.

На нашу думку, керівникам органів внутрішніх справ варто вживати необхідних заходів для покращення взаємодії інспекцій у справах неповнолітніх, підрозділів профілактики, карного розшуку між собою і з іншими службами органів внутрішніх справ з метою своєчасного одержання від них оперативної інформації про групи неповнолітніх, що формуються і існують.

У ході ведення оперативних розробок групових злочинів неповнолітніх, необхідно в окремих випадках використовувати сили і

дові особи приймальників-розподільників: з'ясовують умови життя і виховання неповнолітніх у сім'ї, їхні особистісні якості, інтереси, причини самовільного відходу із спеціальної навчально-виховної установи, недоліки в діяльності підприємств, установ і навчальних закладів, що сприяли скоєнню правопорушень; причини скоєння злочинів, особи, що брали в них участь або знаходяться в розшуку, а також тих, хто зник безвісти; місця збуту краденого, випадки втягування неповнолітніх у злочинну й іншу антигромадську діяльність.

Слід зазначити, що проведений нами аналіз облікових справ показав, що в період з 1998 по 2000 р. у приймальнику-розподільнику знаходилося 132 неповнолітніх. З них 87 підлітків у віці від 11 до 14 років, що складає 66% від загальної кількості неповнолітніх. З них 36 чоловік не навчалися в загальноосвітніх школах, що складає 41% від загальної кількості підлітків у віці 11-14 років. Відповідно навчався у школах на момент скоєння суспільно-небезпечних діянь всього 51 підліток, що складає 59%.

Нами був проведений аналіз анкет неповнолітніх і постанов про їхнє направлення в приймальник-розподільник. У загальній структурі суспільно-небезпечних діянь, скоєних неповнолітніми, відзначаються такі види: крадіжки приватного майна - 47%, крадіжки державного і колективного майна - 24%, грабежі - 5%, розбійні напади - 3%, злісне хуліганство - 7%, незаконне вживання наркотиків - 10%, групові злочини - 70%, у стані алкогольного і наркотичного сп'яніння - 78%.

Програмою нашого дослідження також був передбачений психологічний аналіз матеріалів щодо проведення виховної роботи з неповнолітніми під час перебування їх у приймальнику-розподільнику і характеристик з місця навчання. Дослідження даних матеріалів показали, що 46% неповнолітніх характеризуються запальністю, дратівливістю, легким виникненням приступів гніву, люті, афективними спалахами з будь-якого, навіть незначного приводу; 21% з них вирізняються театральністю, демонстративністю поведінки, егоцентризмом, облудністю, підвищеною сугестивністю; 16% - характеризуються відсутністю волі та ін.

У зв'язку з регламентом роботи приймальників-розподільників

для неповнолітніх, що не дозволяє проведення тривалого психодіагностичного дослідження, і в зв'язку з тим, що 59% підлітків, що утримувалися в приймальнику-розподільнику, на момент скоєння суспільно-небезпечних діянь навчалися в загальноосвітніх школах, ми вирішили за доцільне проведення психодіагностичного дослідження на базі загальноосвітніх шкіл.

* * * *

Аналіз правового забезпечення профілактики правопорушень серед неповнолітніх свідчить про те, що відзначаючи практичну значимість законодавства щодо запобігання злочинності, слід визнати недосконалість існуючого правового регулювання цього питання. Основним недоліком, є не систематизованість правових норм, що мають профілактичне значення. Те, що вони містяться у різних правових актах, виданих у різний час і на різних рівнях, ускладнює їх використання на практиці, збільшує можливість різночитання, неправильного тлумачення, помилок у застосуванні та інших небажаних наслідків. Тому вже сьогодні необхідно прийняти новий закон про запобігання злочинності серед неповнолітніх, в якому, згідно з сучасними реаліями та вимогами, знайшли б відображення завдання і основні принципи цієї діяльності, права і обов'язки всіх суб'єктів запобігання злочинності (а не тільки спеціальних органів, служб та установ), основні її рівні і сфери, юридично значимі форми, заходи і засоби запобігання протиправним діям серед неповнолітніх та інші питання. Вважаємо, що з прийняттям такого закону роль спеціальних органів та установ у запобіганні і злочинності неповнолітніх також істотно зросте.

Неповнолітні правопорушники та злочинці – це особлива проблема для держави і суспільства. Тому, в сучасних умовах, роль нормативних актів, які регулюють функції державних органів та інших спеціальних органів та установ, що займаються неповнолітніми, повинна зростати, оскільки тільки держава визначає соціальний статус неповнолітніх в суспільстві, забезпечує особі можли-

стосовується з помилками, зокрема, відсутній індивідуальний підхід до кожного учасника з урахуванням даних про його особистість і конкретну роль у групі.

Має місце так звана тактика вичікування, поки група зробить серйозні правопорушення і з'явиться можливість застосування ізоляції до окремих її членів.

Розкладання групи полягає в примусовій ізоляції більшості її учасників. Цей метод може бути застосований тільки до груп, що скоїли злочин. Один з учасників такої групи засуджується до позбавлення волі, інші містяться в різні спеціальні школи чи училища. Основною умовою застосування цього методу є ізоляція неповнолітнього, що скоїв злочин у групі, від інших співучасників.

При здійсненні заходів щодо переорієнтації і роз'єднання груп неповнолітніх інспекторський склад карного розшуку має можливість у випадках необхідності вводити в їхній склад агентуру, довірених осіб. Однак, на жаль, такі заходи проводяться рідко. Керівники органів внутрішніх справ недооцінюють роль спеціалізованої агентури і довірених осіб у попередженні групової злочинності неповнолітніх.

З метою поліпшення роботи з вивчення місць концентрації підлітків у кожному районі обслуговування впливає гласними і негласними методами активно виявляти місця збору антисоціальних груп неповнолітніх, де вони найчастіше зустрічаються у вільний час і нерідко скоюють правопорушення. Як уже відзначалося, для здійснення ефективної профілактичної роботи в міськрайорганах доцільно завести картотечний облік на місця концентрації правопорушників і проводити комплексні профілактичні заходи щодо запобігання правопорушенням підлітків, бажано з прикриттям цих місць агентурою [105].

Наявність і ведення картотек місць збору-концентрації груп підлітків дозволить організувати роботу співробітників органів внутрішніх справ, що займаються боротьбою зі злочинністю неповнолітніх, цілеспрямовано планувати й аналізувати заходи профілактичного характеру, здійснювати постійне спостереження за місцями концентрації, а також за змінами, що відбуваються, у складі груп, вчасно знати про наміри і задуми їхніх учасників. На основі

ється за допомогою запобіжних заходів, прийнятих у відношенні всіх її учасників. Виховний вплив на кожного учасника здійснюється за допомогою впливу в цілому на групу. Застосування методу переорієнтації ефективне головним чином на ранній стадії профілактики групової злочинності неповнолітніх. Тому, як правило, зазначений метод застосовується до асоціальних груп, коли поведінка їхніх членів дає достатньо підстав очікувати від них скоєння правопорушень.

Переорієнтація групи може бути здійснена за допомогою її організатора (ватажка) шляхом впливу через нього на всю групу. Вплив на організатора (ватажка) може бути різним, і залежить як від його особистих якостей, так і від конкретних обставин. Важливу роль відіграє здатність співробітника органів внутрішніх справ, що займається переорієнтацією групи, встановити потрібний психологічний контакт з організатором і іншими підлітками-учасниками групи. Великий ефект може бути досягнутий, якщо в групу вводиться новий лідер (можливо це — шеф, старший підліток із твердою позитивною поведінкою, позаштатний співробітник міліції й ін.), при цьому колишній лідер (організатор) може бути ізольований, а може і залишитися в групі, але його вплив значно зменшується.

Роз'єднання групи є також досить розповсюдженим методом. Позитивний результат зазначеного методу багато в чому залежить від характеру групи, ступеня її стійкості, взаємин її членів, наявності в ній лідерів і т.д. Суть його в тому, що до окремих учасників групи застосовуються різні способи впливу з метою не допустити їхнього постійного спілкування один з одним чи принаймні звести таке спілкування до мінімуму. Досягається це найчастіше шляхом направлення підлітків — членів однієї групи в різні навчальні заклади, на різні підприємства. У деяких випадках більш активні їхні учасники засуджуються до позбавлення волі чи направлення в спеціальні виховні установи.

Крім того, часто використовується закріплення за підлітками, членами груп, суспільних вихователів, шефів, що контролюють у необхідній мірі поведінку підопічних, особливо у вільний час.

Як показало спеціальне вивчення, метод роз'єднання нерідко за-

вість для всебічного розвитку, здійснює соціальний та правовий захист кожної людини.

Аналіз літератури з даної проблеми дозволяє констатувати те, що переважна більшість науковців не вказують на можливість реалізації потреб через розгальмованість потягів, що сприяє виникненню делінквентної поведінки. Зокрема, у підлітковій девіації виділяються такі особливості, як: висока афективна зарядженість поведінкових реакцій; імпульсивний характер реагування на негативну ситуацію; короткочасність реакцій із критичним виходом; низький рівень стимулювання; недиференційована спрямованість реагування і високий рівень готовності до девіантних вчинків.

Погоджуючись з таким поглядом на девіантну поведінку підлітків, ми бачимо його одноплановість у тому, що в переліку істотних психологічних рис феномена відсутні інші елементи, що свідчать про його багатоструктурність. На наш погляд, на девіантність і делінквентність поведінки може впливати безліч факторів, що проявляються в структурі особистості девіанта як значущі її властивості, і в першу чергу, це розгальмованість потягів, як один із провідних факторів, що обумовлює соціально-небезпечну поведінку, особливо в підлітків, на сучасному етапі розвитку суспільства.

Отже, з погляду на явище девіації впливає, що досліджуваний феномен залишається ще маловивченим. Більше того, ми вважаємо за необхідне розглянути проблему девіантної і делінквентної поведінки в умовах виникнення розгальмованості потягів підлітків при реалізації ними потреб. На нашу думку, акцентуації рис характеру в підлітків є основою для виникнення розгальмованості потягів як особливого психічного стану.

В умовах сучасної загальноосвітньої школи, коли емоційний стан учнів, за даними психологів, вимагає бути кращим, коли спостерігається розшарування учнів за матеріальною ознакою, проблема розгальмованості потягів стає найбільш актуальною. У психологічній і юридичній літературі відсутні дані про те, хто найбільш схильний до розгальмованості потягів у залежності від успішності засвоєння навчальної програми: встигаючі чи невстигаючі школярі. Іншими словами, хто більш схильний до включення в групу „ризик”, і на кого більше повинні звертати увагу дільничні

інспектори міліції і співробітники кримінальної міліції у справах неповнолітніх.

У науковій літературі є відомості про виділення 11 основних типів акцентуацій рис характеру і психопатій. При цьому вчені не розглядають їх як порушення психічного стану.

Аналіз даних психологічної, педагогічної і юридичної літератури з проблеми дослідження дозволяє констатувати відсутність зв'язку між делінквентною поведінкою і успішністю навчання в школі. Співробітники кримінальної міліції у справах неповнолітніх, педагоги, батьки до категорії неблагополучних (схильних до скоєння правопорушень) підлітків відносять, у першу чергу, невстигаючих або слабко встигаючих у школі учнів. У сучасній юридичній і психологічній літературі відомості з цього питання відсутні.

Як показує проведений нами аналіз бесід з дільничними інспекторами міліції, співробітниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх, бесід із самими підлітками, а також аналіз сімей, учасників експерименту, у більшості підлітків існують так звані "приховано неблагополучні сім'ї". До цієї категорії ми відносимо сім'ї, у яких є батьки, але процес виховання замінений процесом задарування матеріальними благами; формуванням у підліткового покоління почуття двоїстої моралі. У цих умовах фактором виникнення делінквентної поведінки є матеріальна неможливість батьків реалізовувати швидкозростаючі потреби підлітка. Як наслідок цього, у підлітка виникає розгальмованість потягів, що і сприяє реалізації своєї потреби за будь-яку ціну.

На думку А.Є. Лічко [120], суїцидальна поведінка в підлітків — це в основному проблема "межової психіатрії", тобто сфери вивчення психопатій і непсихотичних реактивних станів на фоні акцентуації характеру. Лише 5% суїцидів і спроб падає на психози, у той час, як на психопатії — 20—30%, а все інше — на так звані "підліткові кризи". За нашими даними, серед підлітків, що зробили спроби, співвідношення кількості психопатій і акцентуацій характеру приблизно однакове. Лише в 10% у підлітків є явне бажання покінчити із собою (замах на самогубство), у 90% суїцидальна поведінка підлітка — це "крик про допомогу". Невипадково 80% спроб відбувається вдома, причому в денний чи вечірній час, тобто крик цей адресований до ближніх насамперед.

Для запобігання переростання звичайних груп підлітків в асоціальні потрібно здійснення профілактичних заходів на самій ранній стадії з метою недопущення зміни їх позитивної чи соціально-нейтральної спрямованості. З цією метою кримінальній міліції у справах неповнолітніх, інспекторам карного розшуку, що працюють по лінії неповнолітніх, дільничним інспекторам міліції й інших співробітникам органів внутрішніх справ необхідно удосконалювати форми і методи взаємодії із громадськими пунктами охорони порядку, адміністрацією навчальних закладів, де вчаться підлітки, домагатися своєчасного одержання інформації про існуючі у групах неповнолітніх підлітків з антигромадською поведінкою.

На думку Пирожкова В.Ф. [153], профілактична робота з такими групами припускає всебічне вивчення: характеру їхньої спільної діяльності, членів основного складу групи і зв'язків, розподілу ролей між учасниками, можливості негативного впливу на підлітків з боку дорослих чи неповнолітніх з числа правопорушників.

Як стверджує автор, існують методи запобігання групової злочинності, пов'язані з впливом безпосередньо на групу в цілому. До них відносяться: переорієнтація групи; роз'єднання групи; розкладання групи (чи метод ізоляції окремих членів групи).

Крім цього в юридичній літературі називають і інші методи профілактики: ізоляція групи, розформування групи [158; 159].

Переорієнтація групи полягає в тому, що група в основному зберігає свій склад, але спрямованість її спільної діяльності зміню-

шення до алкоголю навіть при сильних ступенях психопатії цього типу. Шизоїди можуть використовувати малі дози алкоголю як своєрідний допінг, що полегшує контакти чи знімає боязкість і сором'язливість. При цьому може формуватися своєрідна психічна залежність, що відрізняється від явної психічної залежності при алкоголізмі, заснованої на пристрасті до ейфорії. Перед тим, як йти в компанію, встановлювати контакти, поодиночці чи з ким-небудь із приятелів випивається невелика доза алкоголю. Формування фізичної залежності в підлітків шизоїдного типу нам спостерігати не доводилося. Істероїди схильні перебільшувати свою алкоголізацію ("усіх перепивав") чи зображувати себе свого роду алкогольними "естетами", запевняючи, наприклад, що п'ють тільки коньяк чи шампанське вино гарних марок і т.п. Однак у питущих компаніях істероїдні підлітки можуть стати жертвою власних домагань щодо винятковості. Доводячи, що їм "усе дарма" і вони усіх можуть "перепити", вони поступово дійсно звикають до алкоголю. Конформні підлітки вступають на шлях алкоголізації, виявившись у питушому оточенні.

Саме в нестійких і епілептоїдних підлітків алкоголізація найбільше загрожує досягти такого ступеня, що вже в підлітковому віці може розвинути алкоголізм. Хронічний алкоголізм, що сформувався, у підлітковому віці зустрічається відносно рідко. Існуюча думка про прискорене формування алкоголізму в підлітковому віці, яку висловив ще Е. Кгарел'н [214], справедлива лише для нестійкого і епілептоїдного типів, але не виправдана для гіпертимних і шизоїдних підлітків.

Актуальним для підліткового віку є не алкоголізм, а схильність до алкоголізації. Її виявлення, установлення контингентів і індивідів, підозрілих у відношенні підвищеного ризику ранньої алкоголізації, було б важливою передумовою для цілеспрямованої психо-профілактичної роботи [131, с. 30-33].

Термін "суїцидальна поведінка", що поширився в останні роки, поєднує всі прояви суїцидальної активності — думки, наміри, висловлення, погрози, спроби замаху. Цей термін особливо застосовується до підліткового віку, коли суїцидальні прояви відрізняються різноманітністю [211, с.87-95].

Р О З Д І Л 2

ТАКТИКА РОБОТИ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОБОТИ ІЗ ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПІДЛІТКІВ З РОЗГАЛЬМОВАНІСТЮ ПОТЯГІВ

2.1. Методика організації профілактики правопорушень неповнолітніх

Одним зі шляхів підвищення ефективності профілактики злочинності неповнолітніх є підвищення результативності застосування різних форм і методів впливу на поведінку підлітка, здійснюваних органами внутрішніх справ, забезпечення його підрозділів визначеною системою наукових рекомендацій тактичного характеру.

Необхідно відзначити, що питання тактики запобігання цього виду протиправних діянь підлітків освітлені ще недостатньо. Різні проблеми тактики найбільш глибоко розроблені в криміналістиці й оперативно-розшуковій діяльності. Особливо актуальним є звернення в теоретичних дослідженнях і практичній роботі до тактики проведення профілактичних заходів [36, с.33].

Поняття "тактика", її зміст різні вчені, у залежності від цілей дослідження розглянутої проблеми і сфери пізнання, трактуються по-різному. А.Р. Ратінов [166, с. 50] вказує, що поняття "тактика" вживати можна не завжди, а лише в тих видах практики, що пов'язані із суперництвом, боротьбою (спорт, військова справа, оперативно-розшукова робота й ін.). Аналіз літератури показує, що при розширеному тлумаченні поняття тактики визначається як системи тактичних прийомів, наукових положень [32; 172]. У вузькому тлумаченні тактика визначається як лінія поведінки когонебудь.

Ми розділяємо точку зору А.Я. Вілкса про те, що при дослідженні запобігання правопорушенням, необхідно говорити про

тактику профілактики правопорушень як систему наукових положень і практичних рекомендацій, а також про тактичні прийоми, тобто способи дії, поведінки суб'єкта правоохоронної діяльності, що розв'язує питання профілактичного впливу в конкретних умовах стосовно певної особи чи групи осіб.

У сфері запобігання правопорушенням органами внутрішніх справ тактика – це специфічна, цілеспрямована діяльність з використанням в основному тільки сил і засобів, характерних для даних органів [37, с.34].

Тактичні прийоми профілактичної роботи з підлітками-правопорушниками складаються з двох взаємозалежних рівнів.

Перший рівень – організаційно-тактичний, який забезпечує ефективне функціонування конкретної профілактичної служби і результативну попереджувально-виховну діяльність, застосування кваліфікованих тактичних прийомів щодо роботи з неповнолітніми правопорушниками. Даний рівень містить у собі наступні елементи: планування, прогнозування, аналіз, інформаційне забезпечення, взаємодія, прийняття профілактичних рішень, контроль за їхнім виконанням.

Другий – оперативно-тактичний, що включає елементи безпосереднього здійснення співробітниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх тактичних прийомів загального й індивідуально-профілактичного характеру [37, с.34].

Профілактична робота повинна проводитися відповідно до розроблених наукою і практикою принципів:

- законності;
- дотримання прав і інтересів неповнолітнього;
- компетентності осіб, що займаються профілактикою;
- взаємодія посадових осіб і громадських організацій;
- своєчасності;
- попереджувальності;
- індивідуального підходу до кожного неповнолітнього;
- диференційованості застосування профілактичних мір;
- послідовності застосування мір;
- безперервності;
- комплексного використання сил і засобів [148, с. 316-319].

ми, співвідношення кількості психопатій і акцентуацій характеру серед підлітків з алкоголізмом 1- 2 ступеня не відрізняється істотно від співвідношення інших груп госпіталізованих підлітків.

Автори виявили, що зловживання алкоголем, яке не досягло ступеня алкоголізму, мало місце в 45% обстежених представників нестійкого типу, у 35% — епілептоїдного, у 28% — істероїдного і істероїдно-нестійкого, у 25% — гіпертичного і гіпертично-нестійкого. Серед шизоїдів алкоголем зловживали лише одиниці, до речі, ті, які завжди надавали перевагу легкому ступеню сп'яніння. Підліткам сенситивного типу притаманне негативне відношення до алкоголю навіть при сильних ступенях психопатій.

Токсикоманічна поведінка буває властивою, починаючи випивати підліткам гіпертичного типу. Однак останні, на відміну від нестійких, очевидно, довго утримуються на рівні алкоголізації, що не досягає ступеня алкоголізму. Напевно, більш високий біологічний тонус, жвавий інтерес до всього, що відбувається навколо, прагнення до діяльності, наявність планів на майбутнє, роблять їх більш стійкими до розвитку психічної залежності.

На думку авторів, шлях алкоголізації епілептоїдного підлітка буває зовсім іншим. Сп'яніння в них зазвичай не дає легких і приємних ейфорії. Нерідко воно протікає за дисфоричним типом, супроводжуючись злостивістю, агресією, дикими руйнівними діями, спробами самоскалічення, вчинками, що свідчать про розгальмованість перверзних потягів. Після перших сп'янінь може виникнути потреба "пити до відключення", а тяга до випивки отримує якийсь нескоримий, інстинктивний характер — компульсивний потяг до алкоголю може спалахнути одночасно з формуванням психічної залежності. Зазвичай віддають перевагу міцним спиртним напоям, ніж вину.

Особливості алкоголізації підлітків інших типів психопатій і акцентуацій характеру зводяться до наступного. Циклоїди в період підйому щодо алкоголю поведуться так само, як гіпертими, але в субдепресивній фазі зазвичай уникають випивок. Лабільні підлітки можуть почати випивати, якщо прилучаються до асоціальних компаній, але зазвичай обмежуються невеликою кількістю солодких вин. Підліткам сенситивного типу притаманне негативне відно-

втеча" внаслідок фантазерства і мрійності та ін.

Рання алкоголізація часто виникає спочатку як один із проявів делінквентності. Невипадково серед делінквентних підлітків, що стоять на обліку в міліції, 38% зловживали алкоголем [219]. Перші випивки відбуваються, як правило, таємно від дорослих зі "своєю" групою однолітків. Мотивами тут служать і небажання "відстати" від товаришів, і цікавість, і шлях до дорослості, що помилково розуміється. Але при повторних випивках може з'явитися новий мотив — бажання випробувати "веселий настрій", почуття розгальмованості, самовпевненості і т.п. У цих випадках алкоголізація стає формою токсикоманічної поведінки.

З тією ж метою і також у компанії товаришів можуть використовуватися не тільки алкоголь, але й інші дурманячі засоби, здатні викликати незвичайне підвищення настрою чи дати випробувати незвідані ще дотепер відчуття і переживання аж до галюцинації. Однак алкоголь у сучасних умовах залишається найбільш розповсюдженим і улюбленим способом ейфоризації. До сурогатів алкоголю і інших дурманних засобів часто прибігають поряд з алкоголем [32, с. 156-157].

В останні роки в західних країнах, де раніше лютувала епідемія підліткової наркоманії, алкоголь начебто став поступово тиснути наркотики. У всякому разі актуальність алкоголізації підлітків стала безсумнівно рости [174, с. 112-118].

Ю А. Строганов і Ч. Г. Капанадзе [182, с. 56-61] описали особливий підлітковий феномен — групову психічну залежність. У цих випадках потреба у випивці виникає негайно, як тільки попадають у "свою" компанію. За межами "своїх" групи поки ще немає тяжіння до вина, з чужими і малознайомими не п'ють. Відрив від "своїх" групи відразу ж припиняє алкоголізацію. Наявність групової психічної залежності ще не свідчить про наявність алкоголізму, а лише є загрозливим попередником його.

Залежність особливостей токсикоманічної поведінки від психопатії чи типу акцентуації характеру в підлітковому віці виявляється дуже чітко. Напевне, саме тип аномалії характеру, а не просто "психопатичність" чи навіть її ступінь, як думають А. А. Портнов і И. Н. Пятницька [157], має вирішальне значення. За нашими дани-

Підлітковий вік є перехідним, в основному, у біологічному значенні, оскільки цей вік статевого дозрівання, паралельно якому досягають в основному зрілості й інші біологічні системи організму. У соціальному плані підліткова фаза — це продовження первинної соціалізації. Усі підлітки цього віку — школярі, вони знаходяться на утриманні батьків (чи держави), їх важливою діяльністю залишається навчання. Соціальний статус підлітка мало чим відрізняється від дитячого. Психологічно цей вік вкрай суперечливий. Для нього характерні диспропорції у формуванні і темпах розвитку, обумовлені значною мірою біологічно. Найважливіше психологічне новоутворення віку — почуття дорослості — являє собою головним чином новий рівень домагань, щодо майбутнього положення, якого підліток фактично ще не досяг. Звідси — типові вікові конфлікти і їхній перелом у самосвідомості підлітка. Підліткам характерні: підвищена сугестивність і схильність до наслідування, невірноваженість процесів збудження і гальмування, прагнення до дорослості і недостатність соціального досвіду [32].

Типову соціальну ситуацію розвитку дитини розкрив ще Л.С. Виготський [39, с. 423]. Він довів, що на початку кожного вікового періоду створюються своєрідні для цього віку, виняткові і неповторні відносини між дитиною і навколишньою дійсністю.

Аналіз результатів проведеного дослідження показує, що найбільша кількість випробуваних, віднесених до першої групи, як до групи підвищеного ризику, відноситься до віку 11-12 років (5-й клас). На нашу думку, це пов'язано з перехідним періодом від молодшого шкільного до підліткового віку. Саме в цей період спостерігаються великі зміни не тільки в психологічному, але й у фізіологічному аспектах: різке збільшення зросту, маси тіла, поява вторинних статевих ознак, активний вплив щитовидної залози і залоз внутрішньої секреції. У психологічному відношенні цьому періоду властиве підвищення потреби в самоствердженні, що спричинює і потребу в емансипації, відзначеної раніше при обстеженні випробуваних за методикою ПДО.

У третій групі найбільша кількість випробуваних знаходиться у віці 13-14 років, який багатьма вченими розглядається як пік змін характерних для підліткового віку.

Як і в невстигаючих підлітків, так і у відмінників 1-ю групу розглядаємо як групу підвищеного ризику зі скоєння правопорушень, 3-ю – як групу зниженого ризику, а 2-у – яка займає проміжне положення між ними, як таку, поведінкові реакції яких залежать від екзогенних і ендогенних факторів.

Кожна з груп має свої індивідуальні психологічні особливості.

Для першої групи характерні емоційна теплота й адресна прихильність, що сприяє зниженню тривожності і підсилює прагнення бути в товаристві інших людей. У зв'язку з цим вони легше переносять наслідки мікростресових ситуацій. У них відзначається тенденція до самообмеження заради близьких і схильність до глибокої прихильності до обраної референтної особи. Однак, усе перераховане не має яскраво виражених проявів. Вони доброзичливі, готові до співробітництва, іноді в них спостерігаються елементи альтруїзму, але якщо це їм вигідно. Самоконтроль виникає в них лише в екстремальних ситуаціях: погроза одержати негативну оцінку за чверть, втратити підтримку референтної особи чи групи, в інших випадках він слабо виражений або відсутній зовсім. Зовні в них спостерігається стриманість у прояві почуттів, іноді емоційність придушується наявними інтелектуальними здібностями. Роздвоєність особистісного «Я» відсутня. Спонтанність поведінкових реакцій, амбіційність, прагнення до лідерства не яскраво виражені. Їм характерна висока мотивація досягнення, визнання в обраному ними одному чи декількох видах діяльності. Рідке одержання ними незадовільних оцінок обумовлено виникаючими потребами потурати своїм слабкостям, захопленістю розвагами, а також імпульсивністю в поведінці і висловлюваних судженнях. Для цієї групи перераховані риси мають різні, в залежності від впливу мікро- і макросередовища, ступені вираженості. Для них найбільш характерна висока нервово-психічна напруга, навіть більша, ніж у невстигаючих. Це пов'язано з прагненням систематично підтримувати вже сформований стереотип «гарного учня». Отже, представники цієї групи в меншій мірі, ніж невстигаючі учні, можуть потрапити в «групу ризику» зі скоєння правопорушень. Однак, цілком виключити таку можливість не можна.

Для другої групи характерна тенденція змінювати свою поведін-

ном, і потім дивують і бентежать його. Алкоголь здатний також провокувати дисфоричний стан з лютими афективними розрядами – алкогольне сп'яніння виявляється тоді диким порушенням з прагненням усе бити і трошити. Епілептоїдні підлітки образ не прощають, а помста відрізняється підступництвом і можливістю насолодитися спостереженням за нанесені муки. Делінквентність істероїдних підлітків носить несерйозний характер. Мова йде про прогули, небажання учитися, “сіре життя” їх не задовольняє, а зайняти видне місце в навчанні чи праці, що потішало б їхнє самолюбство, не вистачає ні здатності, ні наполегливості. Зіткнення бувають також із приводу зухвалої поведінки в громадських місцях. У більш серйозних випадках приходиться зіштовхуватися із шахрайством, підбрюхою чеків чи документів, обманом і обкраданням осіб, до яких ввійшли в довіру. Істероїди уникають усього, що пов'язано з грубим насильством [120].

У складі асоціальної групи підлітки можуть бути різних типів акцентуацій рис характеру і з різного соціального оточення. У підлітковому віці від типу акцентуацій рис характеру значною мірою залежать особливості поведінки неповнолітнього в самих різних умовах і під впливом різних обставин. Ґрунтуючись на знанні цього типу, можна зі значною імовірністю прогнозувати поведінку у певних ситуаціях. Зокрема, можна передбачити ті психогенні фактори, що можуть тим чи іншим способом вплинути на характер взаємин в асоціальних групах підлітків.

Втечі з дому і бродяжництво іноді також розглядаються як одна з форм делінквентності. Втечі нерідко починаються ще в дитинстві, до початку пубертатного періоду. Можливо, тому дана форма порушень поведінки краще інших досліджена дитячими психіатрами. Перші втечі в дітей зазвичай відбуваються через страх покарання як реакція, а в міру повторення перетворюються в "умовно-рефлекторний стереотип" [177]. Найбільш докладно втечі в дітей і підлітків були систематизовані Н. Stutte [219, с. 678-779], що виділив: 1) втечі як наслідок недостатнього нагляду, з метою розваги і задоволення; 2) втечі як реакцію протесту на надмірні вимоги чи на недостатню увагу з боку близьких; 3) втечі як реакцію тривоги зі страху покарання в боязких і заляканих; 4) "специфічно-пубертатна

Підліткова делінквентність у переважній більшості має чисто соціальні причини – недоліки виховання, насамперед. Від 30 до 85% делінквентних підлітків, за даними різних авторів, виростають у неповній сім'ї, тобто без батька чи в сім'ї деформованій – з вітчимою чи мачухою, які недавно з'явилися, чи в сім'ї з антигромадською спрямованістю [120].

В даний час увагу як практикуючих лікарів-психіатрів, так і вчених-медиків стали привертати межуючі явища, що виявляються у дітей з асоціальною поведінкою. Психіатрами, зокрема А.Є.Лічко, досить глибоко вивчалися акцентуації рис характеру в підлітків, тобто крайні прояви норми, за яких починаються патологічні явища, психопатії. Автор визначає акцентуації характеру як "крайні варіанти його норми, при яких окремі риси характеру надмірно посилені, отчого виявляється виборча уразливість у відношенні визначеного роду психогенних впливів при гарній і навіть підвищеній стійкості до іншим" [120, с.10].

Делінквентність неповнолітніх тісно пов'язана з акцентуаціями рис характеру і розгальмованостіс потягів. При наявності в підлітків деяких типів акцентуацій рис характеру існує менша стійкість до несприятливого впливу безпосереднього оточення, велика піддатливість пагубним впливам.

Кожному типу акцентуацій рис характеру притаманні певні особливості делінквентної поведінки. Нестійкі підлітки схильні до втеч з дому і інтернатів. Під час втеч вони шукають асоціальні компанії, підходящого супутника, під вплив якого легко підпадають. Перші втечі служать примітивним способом уникнути неприємностей чи принаймні відстрочити покарання (імпунітивні втечі). Повторні втечі нерідко обумовлені вже пошуком розваг, бажанням позбутися усякої праці, тягою до "вільного життя" (емансипаційні втечі). Епілептоїдні підлітки схильні до алкоголізації. На відміну від більшості сучасних підлітків, представники епілептоїдного типу люблять пити не вино, а горілку й інші міцні спиртні напої, надають перевагу цигаркам з міцним тютюном. Можуть спостерігатися амнестичні форми сп'яніння, під час яких відбуваються вчинки, про які не зберігається ніяких спогадів. Іноді дії відбуваються як би автоматично, якимось незрозумілим для самого підлітка чи-

нку під впливом інших людей таким чином, щоб вона відповідала думкам навколишніх, і в першу чергу, дорослих, прагнення пристосувати її до їхніх вимог. Ця конформність поведінкових реакцій сполучається з високим рівнем самоконтролю, і обумовлює слабковиражену помисливість. Сказане визначає вибірковість у контактах, скритність проявів емоцій. Вони ранимі стосовно критики на їх адресу, скептично оцінюють думки інших і насторожені до позитивних емоційних реакцій, безпосередньо спрямованих на них. Домінування того чи іншого визначається ситуацією, у якій перебуває підліток. Самостійні, незалежні, яскраво виражена потреба в самореалізації, наполегливі в досягненні мети. Отже, для цієї групи найбільш характерним є підтримування статусу «відмінника», гнучкість у поведінкових реакціях і при висловленні суджень, вибіркова товариськість. Можливість потрапити в групу ризику вкрай обмежена, оскільки інтелект переважає над емоціями і визначає вибір референтної особи чи групи.

Для третьої групи характерна, як і для другої, конформність поведінки. Однак, на відміну від другої, їй притаманна конформність зовнішня (публічна), а не внутрішня (особиста). Зовнішнє демонстративне підпорядкування думці дорослих, особливо педагогічного колективу, обумовлене прагненням уникнути конфліктів з метою досягнення планованого успіху при повній чи частковій відсутності внутрішнього прийняття позиції навколишніх. Вони надають перевагу власній точці зору, на відміну від представників другої групи, де думка навколишніх розглядається як більш обґрунтована чи об'єктивна. Вибірковість у контактах ще більш виражена, ніж у представників другої групи. Їм притаманний скептицизм в оцінці чужої думки, особливо з приводу їхніх знань і поведінкових реакцій. Зовнішня конформність обумовлює внутрішню скритність, певну настороженість. Спілкування має чітко вибірковий характер. Відсутність внутрішньої конформності і систематична успішність у навчанні сприяє формуванню почуття незалежності, самостійності в прийнятті власних рішень. Наполегливість у досягненні мети дуже висока. У цілому для цієї групи характерна незначна, неяскраво виражена нервово-психічна напруга. Отже, для цієї групи найбільш характерним є збереження особистісного «Я»,

прагнення до підтримки дружньо-поважливих відносин з педагогічним колективом і в меншій мірі - з учнівським. Прагнення до успіху, досягнення мети є постійним внутрішнім станом таких підлітків.

Неповнолітнім злочинцям притаманні певні біологічні і психологічні особливості. До них відносяться: відсутність життєвого досвіду, незавершеність формування соціальних установок, високий рівень конформізму; орієнтування на неформальну групу, прагнення в ній самоствердитися; демонстрація своєї незалежності; ігнорування моральних і правових норм; злочинна романтика, готовність взяти на себе чужу провину; відсутність почуття відповідальності за свої вчинки; орієнтація на хвилиanne задоволення.

Тому суттєвим у визначенні детермінантів правопорушень вважають динамічний зв'язок і взаємозалежність умов життєдіяльності і соціальної ситуації розвитку підлітка, що впливають на його пристосування до умов середовища.

У цьому випадку мова йде про соціальну дезадаптацію підлітків, тобто таку їхню соціалізацію, за якої вони здобувають негативний досвід, що обумовлює їхні подальші протиправні вчинки. Девіантна поведінка спостерігається в неповнолітніх частіше, ніж в інших вікових групах.

Причинами цього є соціальна незрілість і фізіологічна несформованість організму, що виявляються в прагненні пізнати нові відчуття, допитливості, недостатній здатності передбачати наслідки своїх дій та ін. Головне, у яке русло будуть спрямовані їхні бажання й інтереси. Їм необхідно допомогти знайти вихід у позитивному напрямку, а ті, що носять яскраво виражений негативний характер, — блокувати. Це означає, що треба здійснювати послідовний процес виховання підлітка в сім'ї, школі, на виробництві. У протилежному випадку психологічні особливості неповнолітнього знаходять вихід в асоціальну сферу.

У залежності від ступеня педагогічної занедбаності неповнолітнього, антигромадська поведінка може спочатку набувати характер дрібного хуліганства, - дрібних крадіжок та ін. Однак, у процесі подальшої десоціалізації губляться мотиви, властиві законослухняному підлітку. Залишаючись часто безкарним, він швидко за-

чі з засудженими, котрі стали на шлях виправлення.

Другий рівень індивідуальної профілактики полягає в усуненні факторів, що вже обумовили правопорушення неповнолітніх, для того, щоб виключити можливість їхнього скоєння в майбутньому як цими ж, так і іншими підлітками, що знаходяться під впливом цих криміногенних факторів. Сюди входять: а) своєчасне припинення протиправної діяльності і створення неможливості її продовження; б) вибір запобіжних заходів; в) забезпечення виховно-профілактичного впливу адміністративно-процесуальними методами; г) застосування правових мір до осіб, що втягнули неповнолітніх у протиправну діяльність чи не виконують своїх обов'язків по вихованню дітей; д) оздоровлення мікросередовища неповнолітніх правопорушників.

Третій рівень індивідуальної профілактики спрямований на боротьбу з рецидивними провинами і злочинами. Він включає такі заходи: а) перевиховання і виправлення неповнолітніх правопорушників; б) надання допомоги в працевлаштуванні осіб, звільнених з місць відбування покарання; в) нейтралізація джерел негативного впливу на них у побутовому оточенні.

Боротьба з правопорушеннями неповнолітніх може плануватися і здійснюватися на різних рівнях і в різних напрямках, з огляду на різний контингент осіб. Вона може містити в собі широкий діапазон загальновиховних, профілактичних і каральних заходів. За своєю спрямованістю вони повинні попереджати делінквентну поведінку неповнолітніх, зупиняти протиправні дії, а також не допускати їхнього рецидиву. У цій справі не слід шкодувати грошей, адже мова йде про майбутнє України.

На нашу думку, ефективність профілактичного впливу на антигромадську групу підлітків залежить, насамперед, від глибокого і всебічного, здійснюваного безупинного вивчення співробітниками міліції, що працюють з підлітками всіх її членів, їхнього способу життя і поведінки. Це дозволить вчасно встановлювати ті чи інші зміни в характері і звичках учасників груп, їхньому відношенні до навчання, праці, оточуючого і т.п. Таке вивчення ґрунтується на знанні співробітниками міліції вікових і індивідуально-психологічних особливостей особистості неповнолітнього.

вами.

До вживання профілактичних заходів повинні залучатися представники громадськості, актив позаштатних співробітників. На жаль, останнім часом їхня кількість значно скоротилася. Без цього профілактична робота з підлітками не дасть бажаних результатів. Серед представників громадськості, у першу чергу, батьків, членів ДНД, позаштатних співробітників органів внутрішніх справ, студентів коледжів і вузів (особливо педагогічних і юридичних), особи, що можуть проводити індивідуальну роботу з правопорушниками. У зоні їхньої особливої уваги повинні бути особи, що втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, вживання алкоголю чи наркотиків, їхнє викриття і залучення до відповідальності.

В індивідуальній профілактичній роботі використовуються методи переконання, примусу, надання допомоги в рішенні складних життєвих проблем і т.п. У залежності від її об'єкта, індивідуальну профілактику можна поділити на:

- а) ранню профілактику, спрямовану на ліквідацію обставин, що негативно впливають на формування неповнолітніх, і запобігання їхнього становлення на протиправний шлях;
- б) усунення факторів, що уже спровокували скоєння конкретних правопорушень;
- в) запобігання рецидивним злочинам із боку неповнолітніх.

Перший рівень індивідуальної профілактики полягає в ранній профілактиці, оскільки вона спрямована на усунення незначних антигромадських змін особистості підлітків, що ще не стали на шлях злочинів. Ранню профілактику розуміють як сукупність заходів, що проводяться державними органами і громадськими організаціями для:

- оздоровлення умов життя і виховання неповнолітніх у випадках, якщо обставини загрожують їхньому нормальному розвитку;
- знешкодження джерел антисоціального впливу на них;
- корекції особистості неповнолітніх, котрі мають некримінальні відхилення в поведінці, для того щоб не дати можливість їм перейти до скоєння злочинів [132].

Необхідно організувати відвідування неблагополучними підлітками виховно-трудових колоній, де для них влаштовуються зустрі-

своє злочинний досвід. У цьому випадку включаються такі мотиви, як бажання жити на широку ногу, пиячити, вживати наркотики, вести розпусний спосіб життя.

Останнім часом набув поширення термін “саморуїнуюча поведінка”. Під ним розуміється такий спосіб буття, коли молода людина не зацікавлена у своєму майбутньому, не замислюється над проблемою позитивної реалізації свого потенціалу, конфліктує із суспільством, кидає йому виклик [120].

У японській політології існує теорія трьох поколінь, що послідовно змінюють один одного: перше – активно будує, друге – раціонально використовує зроблене, третє – промотує придбане. У країнах СНД, як повторюють прихильники цієї теорії, зараз час третього покоління, але за ним обов'язково прийде перше.

Психолого-педагогічними факторами, що обумовлюють правопорушення неповнолітніх, традиційно вважаються:

- 1) Негативний вплив сім'ї. Дослідження показують, що неповнолітні злочинці переважно мали неблагополучний вплив. Часто це загальна атмосфера неповаги батьків до дітей, жорстокість щодо них, демонстративна байдужість, пияцтво. Неблагополучною може бути сім'я, у якій панує як злиденність, так і забезпеченість.

Сьогодні щодня 32 дитини (в рік 12 тис.) є сиротами при живих батьках. Загалом, в Україні сімейної опіки не мають 2,5 мільйони дітей. 40 % неповнолітніх злочинців — з неповних сімей, 5 % - узагалі не мали батьків. Кількість сімей, що розпадаються, постійно зростає. Це призводить до того, що діти почувають себе у своїй сім'ї непотрібними, чужими, починають шукати контакти поза сім'єю і на противагу їй, переносять негативний досвід і накопичену озлобленість на навколишніх.

- 2) Недоліки в шкільному вихованні. При умовах глибокої соціально-економічної кризи загальноосвітні школи і профтехучилища далекі від того, що від них вимагається. Частина вчителів мають низький рівень культури і професійної підготовки, не мають авторитету серед учнів. Кращі вчителі переходять в елітні школи - ліцеї, гімназії і т.п. Відсутня нова концепція навчання і виховання учнів. Усе це відчужує дітей від школи, вони втрачають до неї інтерес. Кумирами в підлітковому середовищі стають щасливі бізне-

смени, що розбагатіли за будь-яку ціну, і валютні повії.

Колишні тусовки підлітків зі своїми знаками відмінностей - черепами, металевими бляхами і т.п. — втрачають зміст. Тепер створюються мобільні бригади з 10-20 осіб, що працюють під керівництвом дорослих, хоча в багатьох випадках виявляють і власну ініціативу: охорона авторитетів, обкладання податками, знищення на замовлення торгових точок, наркобізнес та ін. Частина угруповань має гастрольний характер (викрадення автомобілів, крадіжки в сільській місцевості і т.п.).

3) Недоліки в діяльності правоохоронних органів щодо профілактики правопорушень неповнолітніх. Зокрема, слабо працюють підрозділи кримінальної міліції у справах неповнолітніх. Має місце небажання співробітників виявляти активність у виявленні підлітків, яких варто ставити на облік і проводити з ними індивідуальну профілактичну роботу. Відсутня взаємодія з громадськістю. Служба у справах неповнолітніх сьогодні не має можливості дієво займатися профілактикою правопорушень: не вистачає кадрів і фінансування. До мінімуму зведене правове виховання підростаючого покоління. Усе це призводить до того, що неповнолітні правопорушники затверджуються у своїй безкарності, що, у свою чергу, сприяє їхній подальшій криміналізації.

Профілактика злочинів неповнолітніх може здійснюватися за участю всіх правоохоронних органів, їхніх спеціалізованих служб, а також навчальних закладів і представників громадськості.

У теперішніх складних умовах держава вживає відповідних заходів, для пом'якшення положення загальносоціальними засобами. Прийнято ряд законів, що захищають інтереси неповнолітніх і молоді. Це, зокрема, Закони України “Про освіту”, “Про державну допомогу сім’ям з дітьми”, “Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні”, “Про соціальну роботу з дітьми і молоддю”, “Про органи і служби у справах неповнолітніх і спеціальних установах для неповнолітніх”. Україною ратифікована Конвенція ООН 1989 року про права дитини.

Головним підрозділом, що займається реальною профілактикою правопорушень неповнолітніх у системі органів внутрішніх справ, є кримінальна міліція у справах неповнолітніх (КМСН) МВС Укра-

їни. Вона проводить роботу, пов'язану з виявленням криміногенних факторів і їх усуненням; правовим вихованням неповнолітніх; веде профілактичний облік осіб, звільнених з місць позбавлення волі, засуджених з відстрочкою виконання вироку, чи умовно до виправних робіт; обвинувачуваних у здійсненні злочину і не узятих під варту в період попереднього наслідку; неповнолітніх, котрі зробили злочин, але звільнені від кримінальної відповідальності в зв'язку з застосуванням до них заходів суспільного впливу, акту про амністію, а також тих, котрі зробили суспільно небезпечні дії по досягненню віку, з якого настає кримінальна відповідальність; виключених зі спеціальних навчально-виховних установ, яким лікувальними установами встановлений діагноз наркоманія [112].

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх також виявляє дорослих осіб, що втягують неповнолітніх у протиправну діяльність, проституцію, пияцтво і жебрацтво; направляє у відповідні служби у справах неповнолітніх відомості про неповнолітніх, котрі повернулися з загальноосвітніх шкіл чи професійних училищ соціальної реабілітації; скоїли правопорушення, у зв'язку з яким прийняті міри суспільного впливу чи адміністративні стягнення; вживають спиртні напої чи допускають немедичне вживання наркотичних і одурманюючих засобів; у віці до 16 років систематично залишають сім'ю, спеціальні навчально-виховні установи. Перераховані особи беруться на облік для проведення з ними профілактичної роботи.

На нашу думку, профілактичної роботи КМСН недостатньо, а необхідно щоб керівники всіх правоохоронних органів включали питання профілактики правопорушень серед неповнолітніх окремим розділом у плани роботи на звітний період, забезпечували контроль за діяльністю підлеглих у цьому напрямку і вживали заходів щодо підвищення їхньої професійної майстерності по роботі з неповнолітніми.

Профілактичну роботу серед неповнолітніх правоохоронні органи повинні вважати найважливішою задачею, проводити в тісній взаємодії з іншими суб'єктами, що мають відношення до підлітків: навчальними закладами, адміністраціями підприємств, військкоматами, засобами масової інформації та ін. Тісне співробітництво повинно здійснюватися з органами суду, виховно-трудовими устано-